Alınteri Sosyal Bilimler Dergisi (2026), *10*(3), 382-415 https://doi.org/10.30913/alinterisosbil.1987541
Alınteri Journal of Social Sciences (2026), *10*(3), 382-415

Alınteri
dergipark.org.tr/tr/pub/alinterisosbil

Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences
| e-ISSN 2602-229X |

PRENSİP
https://prensip.gen.tr

ARAŞTIRMA MAKALESİ RESEARCH ARTICLE

Ahamenidler ile Sasaniler Arasında Bir Köprü: Fratarakalar ve İran İmparatorluk Geleneğinin Aktarımı

A Bridge Between the Achaemenids and The Sasanians: The Fratarakas and the Transmission of The Iranian Imperial Tradition

Cemal YILMAZ✉

İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye

Geliş Tarihi/Received Date: 05.07.2026 **Kabul Tarihi/Accepted Date:** 18.08.2026

ÖZ

Ahamenidlerin çöküşü ile Sasanilerin yükselişi arasındaki dönem, Eski İran tarih yazımında uzun süredir "karanlık yüzyıllar" olarak nitelendirilmektedir. Bu makale, MÖ geç 4. yüzyıl ile 2. yüzyıl arasında Persis'te hüküm süren ve sikkelerinde "prtrk' ZY 'LHY", yani "tanrıların fratarakası" unvanını taşıyan yerel bir hanedanın, söz konusu geçiş dönemini kavramak bakımından taşıdığı merkezi öneme odaklanmaktadır. Kaynaklar, Frataraka unvanının Ahamenid idari geleneğine dayandığını ve satrap kademesinin altında yer alan bir yönetim rütbesini karşıladığını göstermektedir. Nümizmatik ve epigrafik kanıtlar, bu hanedanın Ardaxšīr, Vahbarz, Baydād ve I. Vādfradād gibi öne çıkan yöneticiler etrafında şekillendiğine işaret etmektedir. Geniş kapsamlı bir krallık iddiasından ziyade bölgesel bir siyasal otoriteyi temsil eden Fratarakalar, bu çalışmada İran sentezi bağlamında ele alınmakta; Ahamenidler ile Partlar (Arşaklılar) ve Sasaniler arasında süreklilik sağlayan İran imparatorluk geleneğinin halkalarından biri olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fratarakalar, Persis, Ahamenid Mirası, Seleukos İmparatorluğu, Sasaniler.

ABSTRACT

The period between the collapse of the Achaemenids and the rise of the Sasanians has long been characterized in ancient Iranian historiography as the "dark centuries". This article contends that a local dynasty ruling Persis between the late 4th and 2nd centuries BCE, known from its coinage to have borne the title prtrk' ZY 'LHY, "Frataraka of the Gods", is indispensable to understanding this obscure interval. The evidence indicates that the title Frataraka was of Achaemenid origin, designating an administrative rank subordinate to the satrap. This dynasty is further attested to have included such prominent rulers as Ardaxšīr, Vahbarz, Baydād, and Vādfradād I. Rather than advancing any far-reaching claim to kingship, the Fratarakas represented a regional political authority; it is in this light that the present study situates them within the broader framework of the Iranian synthesis, treating them as one of the crucial links in the Iranian imperial tradition providing continuity between the Achaemenids, the Parthians (Arsacids), and the Sasanians.

Keywords: Fratarakas, Persis, Achaemenid Legacy, Seleucid Empire, Sasanians.

Please cite this paper as follows/Atıf için:

Yılmaz, C. (2026). Ahamenidler ile Sasaniler arasında bir köprü: Fratarakalar ve İran İmparatorluk geleneğinin aktarımı. *Alınteri Sosyal Bilimler Dergisi*, *10*(3), 382-415. https://doi.org/10.30913/alinterisosbil.1987541

✉ Sorumlu yazar/Corresponding author
E-mail: cemal.yilmaz@bakircay.edu.tr

GİRİŞ

Bugünkü İran'ın Fars vilayetine karşılık gelen antik Persis bölgesi, Ahamenid İmparatorluğu'nun beşiği olarak erken dönemlerden itibaren tarih sahnesinde yerini almıştır. Persepolis ile Pasargad gibi görkemli merkezlerin inşa edildiği bu topraklar, Büyük İskender'in MÖ 330'daki fethinden sonra köklü bir dönüşüm sürecine girdi. Seleukos ve ardından Arşak/Part hakimiyetinde Persis'in siyasi ağırlığı azalsa da bölgenin yerel kimliği ve gelenekleri varlığını korudu. Bu sürekliliği en somut biçimde temsil eden oluşum, *Frataraka* adıyla bilinen yerel bir hanedandır. MÖ 3. yüzyılın ilk yarısından itibaren Seleukos vekâletiyle bölgeyi yöneten ve kendilerini Frataraka olarak adlandıran bu hanedan, bugün büyük ölçüde sikkeleri ve sınırlı sayıdaki diğer maddi kanıtlar aracılığıyla tanınmaktadır. Hanedan üyeleri Ahamenid mirasıyla bağlarını belirli törensel pratikler ve görsel semboller üzerinden vurgulamıştır ancak kendilerini Ahamenid soyundan gelen "Büyük Kral" olarak ilan etmekten de kaçınmışlardır. İran'daki Makedon egemenliğinin çökmeye yüz tuttuğu dönemde Seleukoslara sadakatlerini terk etmişler ve Partların Mezopotamya'da güçlenmesiyle birlikte yeni hâkim gücün yanında yer almışlardır (Wiesehöfer, 2003).

Bu topluluğun sikkelerinden "*prtrk' ZY 'LHY*" "tanrıların fratarakası" unvanını taşıdıkları anlaşılmaktadır. Daryaee'ye göre, "*prtrk' ZY 'LHY*" ibaresindeki "*lhy*" ögesi Sasani krallık ideolojisi bağlamında değerlendirilmelidir; bu çerçevede Fratarakaların Persis'te inşa ettikleri yapı kompleksleri ve sikkeleri üzerinde tasvir ettikleri anıtlar, yalnızca idari bir işlevin değil, aynı zamanda Ahamenid mirasına bağlanan dinî-siyasi bir söylemin de göstergesidir. Eski İran mitolojisi ve krallık ideolojisi açısından kritik öneme sahip kutsal ilahilerden Zamyād Yašt'ta ele alınan "*xvarəna*" (*İlahi Zaferin Nuru*) kavramı, Pers geleneğinde yalnızca tanrı tarafından seçilmiş meşru hükümdara bahşedildiğine inanılan bir egemenlik nişanesiydi. Bundan hareketle de Fratarakaların sikkeleri üzerinden *xvarəna*'ya görsel olarak üstü kapalı göndermeler yaptıkları, böylece iktidarlarını hem Ahamenid hem de daha eski İran kraliyet geleneğine bağlayarak meşrulaştırmaya çalıştıkları savunulmuştur (Daryaee, 2018, 2022; Wiesehöfer, 2000).

Strootman ise Fratarakaların kimlik inşasını daha geniş bir Hellenistik çerçeveye oturtmaktadır. Araştırmacının "İmparatorluk Persianizmi" olarak tanımladığı bu olgu Fratarakaların, erken Partların ve Anadolu'daki Pers kökenli hanedan yöneticilerinin, Seleukos İmparatorluğu'nun vasal yapısı içinde geliştirdikleri ortak bir kimlik stratejisini yansıtmaktadır. Söz konusu hanedanların Ahamenid satrap ikonografisini benimsemesi, özellikle *kyrbasia* başlığını sikkeleri üzerinde belirgin kılmaları, bir direniş işareti değil, Seleukos kralına duyulan bağlılığın ve ondan elde edilen özerkliğin ikonografik ifadesiydi. Fratarakalar, Partlar ve benzeri ölçekteki bölgesel hanedanlar, bu ikonografik dili Seleukos imparatorluk ağının sosyal ve diplomatik dolaşım kanalları aracılığıyla yaklaşık olarak eş zamanlı bir süreçte devreye sokmuşlardır. Bu durum, anılan hanedanları birbirinden kopuk yerel olgular değil, aynı imparatorluk sisteminin farklı bileşenleri olarak okumayı zorunlu kılmaktadır (Strootman, 2017). Unvanın idari çerçevesini anlamak açısından Navas Moreno'nun değerlendirmesi de oldukça önemlidir. Elephantine papirüslerine göre Frataraka, satrapın denetiminde faaliyet gösteren ve garnizon komutanının (*rab ḥaylā*) üzerinde hem idari hem de askerî yetkiye sahip bir bölge yöneticisiydi. Bu unvanı taşıyan üç kişinin, Ramnadainā, Vidranga ve Garšapati, tamamı İranî adlara sahipti. Bunun yanı sıra Baktriya'dan gelen MÖ 4. yüzyıla ait bir

seramiğin üzerindeki yazıtta "*krny*" (*kāran*) unvanına rastlanmaktadır. Bu bulgu, anılan unvanın yalnızca Persis'e özgü olmadığını, Ahamenid idari geleneğinde daha geniş bir coğrafyaya yayıldığını göstermektedir (Navas Moreno, 2024).

Kaynaklarda Frataraka isminin, "*öncü, yönetici, vali*" anlamlarına gelen Eski Persçe "*fratara*" kökünden türediği dile getirilmiştir. Bu kelimenin Avesta'daki fratara- (*ön, ilk*) ve Eski Hint dilindeki "*pratarám*" sözcükleriyle akraba olduğu ifade edilmektedir ki benzerlikleri de oldukça açıktır. Ahamenid idari belgelerine göre unvan, satrap kademesinin hemen altında yer alan bir bölge yöneticisini işaret etmek için kullanılmıştır (Wiesehöfer, 2000).

Seleukoslar Dönemi'nde Persis'in statüsü, araştırmacıların uzun süredir farklı yorumlar geliştirdiği bir mesele olmuştur. MÖ 2. yüzyılda Persepolis civarında basılan bir grup sikke, bölgede yarı-özerk bir yerel hanedanın varlığını hatırlatmaktadır. Ancak bu hanedanın Seleukoslara bağlı vekil güç statüsünde mi yoksa bağımsızlık arayışındaki isyancılar mı olduğu sorusu hâlâ tartışılmaktadır (Wiesehöfer, 2013). Bu tarihsel belirsizliğin köklerinde, dönemi konu alan klasik kaynakların büyük ölçüde yetersiz kalması yatmaktadır. Wiesehöfer'in altını çizdiği üzere, MÖ 280-140 yılları arasını kapsayan yaklaşık bir buçuk asırlık süre zarfında Persis'e ilişkin Yunanca ve Latince yazılı kaynaklarda toplamda bir düzineyi aşmayan, çoğunlukla kısa notlardan ibaret bir referans kümesi bulunmaktadır. Zira dönemin İranlıları kendi tarihlerini yazılı değil sözlü bir aktarım geleneği içinde muhafaza etmiştir. Hellenistik dönem Yunan yazarları, Perslere yönelik efsanevi bir hayranlık sürdürürken kendi çağlarındaki Persis sakinlerini neredeyse tamamen gözden kaçırmıştır. Bu kaynak yoksunluğu ancak 1970'li ve 1980'li yıllarda Pasargad ile Persepolis'te yürütülen kazılar ve Basra Körfezi'nin karşı kıyısındaki Failaka ile Bahreyn adalarındaki arkeolojik araştırmalarla kısmen telafi edilebilmiştir. Bu çalışmalar Persis'in İskender'in seferinden sonra da verimli ve yoğun nüfuslu bir bölge olma özelliğini sürdürdüğünü ortaya koymuştur (Wiesehöfer, 2007).

Bu makalenin temel amacı, Fratarakaların tarihsel arka planı, nümizmatik kanıtları, kronoloji tartışmaları, siyasi-dinî kimliği ve uzun dönemli mirası bakımından genel bir bakış açısıyla ele almaktır. Çalışmada özellikle Josef Wiesehöfer'in bu alandaki araştırmaları ile David Engels'in 2013 yılında kaleme aldığı ayrıntılı kronoloji incelemesi temel referans noktaları olarak benimsenmiştir. Bunların yanı sıra arkeolojik, filolojik ve nümizmatik veriler ışığında üretilen çalışmalar da değerlendirilmeye çalışılmıştır.

TARİHSEL ARKA PLAN: AHAMENİD SONRASI PERSİS VE SELEUKOS HÂKİMİYETİ

Ahamenidlerin çöküşü ile Sasani yükselişi arasındaki dönem, tarih yazımında uzun süre bir "fetret devri" olarak kodlanmıştır; lakin Persis'in bu süreçteki dinamikleri kesintisiz bir kurumsal ve ideolojik sürekliliğe de işaret etmektedir. Aşağıda ele alınacak veriler, söz konusu evrenin bir çekilme dönemi değil, Frataraka hanedanlığının doğuşuna ve İran imparatorluk geleneğinin sonraki asırlara aktarılmasına imkân tanıyan bir kuluçka evresi olduğunu gözler önüne sermektedir.

Söz konusu sürekliliğin arka planını doğru biçimde kavrayabilmek için Ahamenid döneminde Persis'in kendi içinde nasıl örgütlendiğine de kısaca değinmek gerekir. Carol G. Thomas'ın Persepolis tabletlerine dayanarak ortaya koyduğu üzere, merkezî Persis

satraplığı kendi içinde katmanlı bir güç hiyerarşisine sahipti. I. Dareios'un babasının kardeşi olan Pharnakes, bölgenin mali, idari ve saray işlerinin genel sorumluluğunu üstlenmiş; onun altında hazine işlerinden sorumlu bir memur, üretim ve ikmalin koordinasyonundan sorumlu bir başka görevli, yazı işleri kurumu ile ilişkilendirilebilecek üçüncü bir yetkili görev yapmıştır. Bunlara ek olarak özel komutanlıkları elinde bulunduran *hyparkhoslar* ile birden fazla satraplığın kuvvetlerini bir araya getiren büyük bir orduyu kumanda eden *karanos* unvanlı üst düzey bir askeri yetkili de sistemin parçası olmuştur (Thomas, 2007). Bu çok katmanlı idari model, satraplık kademesinin altında yer alan yönetim görevlerinin Ahamenid döneminden itibaren ne denli köklü bir geleneğe dayandığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Büyük İskender'in Persepolis'e Girişi ve Ardından Gelen Süreç

Ahamenid İmparatorluğu'nun çöküşü, en azından Batı İran açısından değerlendirildiğinde, fiilî olarak Persepolis saraylarının yakılması ve III. Darius'un öldürülmesiyle MÖ 330'da gerçekleşmiştir. Büyük İskender, daha önce Batı İran'daki uygulamalarında sergilediği tutumun bir devamı niteliğinde, Persis bölgesinde de Ahamenid örneğini izlemiş; kendisini önce III. Darius'un rakibi, ardından ise meşru halefi olarak sunmuştur (Wiesehöfer, 2011). Bu bağlamda, Persepolis'teki I. Kserkses saraylarının yakılması günümüzde hâlâ tartışmalı bir mesele olmakla birlikte, büyük olasılıkla İskender'in Persis halkının desteğini kazanmaya yönelik başarısız girişimlerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Ne var ki bu yıkım, İskender'in bölgedeki Pers kimliğine atfettiği önemi azaltmamış; aksine satrap Peukestas, bir yandan İskender'e bağlılığını sürdürürken öte yandan yerel halk nezdinde, özellikle Pers soyluları arasında, süreklilik duygusunu pekiştirmiştir. Nitekim Ahamenid yerel yönetim sisteminin ve krallık ideolojisinin temel unsurlarının olduğu gibi korunması, Persepolis'in tahribinin ardından bölgede herhangi bir isyanın çıkmamasını ve Peukestas'ın gerektiğinde kolaylıkla asker toplayabilmesini büyük ölçüde açıklamaktadır (Wiesehöfer, 2011).

Bu sürecin somut ayrıntıları, dönemin hem askerî hem de sembolik boyutlarını daha belirgin kılmaktadır. Kaynakların verdiği bilgilere göre Persepolis, İskender'in ilerleyişini engellemek amacıyla stratejik biçimde konuşlandırılmış 40.000 kişilik bir piyade gücüyle korunmaktaydı. Kent, ancak dar bir geçide elveren arazi koşullarının etrafından dolaşılması suretiyle hakimiyet altına alınabilmişti (Arrianos III.18.2'den akt. Thomas, 2007). Nitekim Persepolis terasının 31 dönümü aşan büyüklüğü de kentin Ahamenid iktidarının fiziksel ve sembolik merkezindeki konumunu somut biçimde ortaya koymaktadır. Persepolis'in akıbeti, Ahamenid çöküşünün en dramatik sahnelerinden birini oluşturur: Kaynaklarda yer alan bilgilere göre kent, yalnızca yakılıp yağmalanmakla kalmamış; dört aylık bir işgalin ardından nüfusu da kılıçtan geçirilmiştir (Diod. Sic. 17.70; Curt. 5.6.4-8'den akt. Kosmin, 2013). Modern araştırmacılar bu yıkımın saikini farklı biçimlerde yorumlamaktadırlar. Kosmin'in Badian'dan aktardığına göre, olay Yunanlara yönelik simgesel bir mesajdı. Bu, Kserkses'in MÖ 480 seferinin intikamının alındığının ilanı olarak da değerlendirilmiştir (Kosmin, 2013). Yangın, Borza'nın ifadelerine göre, Ahamenid boyunduruğunun sona erdiğinin Asya'ya duyurulması olarak yorumlanmıştır. Briant ise bu eylemi öncelikle yerel halka yönelik bir egemenlik mesajı olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte gerek bu yıkımın kesin tarihi gerekse İskender'i söz konusu eyleme yönelten saikler, modern araştırmacılar

arasında hâlâ çözüme kavuşturulamamış tartışmalı meseleler arasında yer almaktadır (Thomas, 2007). Kosmin'in vurguladığı üzere, III. Darius henüz hayatta ve sadık bir maiyetle birlikteyken gerçekleştirilen bu yıkım, Ahamenid hanedanını ideolojik açıdan güçlü başkentinden yoksun bırakmış; ancak komutan Parmenion'un öngördüğü ve İskender'in sonradan pişmanlık duyduğu üzere, Makedon kralın Büyük Kralların yönetim ritüellerini bizzat bu topraklarda devralma fırsatını da ortadan kaldırmıştır (Kosmin, 2013).

İskender'in Persis'e ikinci kez gelişine kadar geçen sürede bölgede ciddi bir idari kopukluk yaşandığı anlaşılmaktadır. İskender, Orta Asya ve Hindistan seferlerindeyken Medyalı Baryaxes kendisini Medlerin ve Perslerin kralı ilan ederek dik kraliyet tacını (*tiara*) takınmış; Pasargadae'deki Büyük Kyros'un anıt mezarı ile Nakş-i Rüstem'deki kraliyet mezarları yağmalanmış; Kyros soyundan geldiğini iddia eden Orxines ise kendiliğinden Persis'in denetimini üstlenmiştir (Kosmin, 2013). Bunlar bölgede var olan yerel güçlerin fırsat bulduklarında hızlı bir biçimde ortaya çıkabildiklerini göstermesi açısından oldukça değerli bilgilerdir. Bu çalışmada ele alınan Fratarakalar da benzer şekilde güçlü bir yerel hanedan olarak varlık göstermişlerdir.

MÖ 325/4 kışında Gedrosia çölünün yıpratıcı geçişinin ardından İran'a dönen İskender'in bu ikinci ve daha kısa ziyareti, sadakatsizlikle suçlanan Pers soylularına ve valilere yönelik kanlı bir tasfiyeyle başlamıştır. İskender, Susiana satrabı Abulites'in oğlunu bizzat mızrağıyla öldürmüştür (Kosmin, 2013). Toprakla ve halkla hiçbir bağı bulunmayan Yunan ve Makedon yöneticiler, aralarında Persis'in başına getirilen Peukestas da vardır, İranlı satrapların yerini almıştır. İskender'in bu tutumu aslında imparatorluğunun bütününde uyguladığı daha geniş bir idari programın Persis özelindeki bir yansımasından ibaretti. Nitekim Oğuz Tekin'in belirttiği üzere İskender, kurduğu imparatorluğun yönetiminde büyük ölçüde Pers sisteminden yararlanmış ve satraplık idaresini benimsemiştir. Bu denli geniş bir coğrafyada tek merkezden yönetimin güçlükleri karşısında yerel yönetim örgütü olan satraplıklarla işi çözmeyi tercih etmiştir. Satraplıkların başına önceleri Pers yöneticileri getirilmiş, ancak zamanla bu görev Makedon yöneticilere devredilmiştir (Tekin, 2021). Bu çerçevede, Persis'teki uygulamanın, yani Peukestas örneğinde görüldüğü gibi yerel idari yapının korunmasının imparatorluk politikasının bir uzantısı olduğu söylenebilir.

Aynı süreçte İskender, Ahamenid monarşisinin rolünü bizzat üstlenircesine, Persis'e girişinde kadın nüfusa altın sikkeler dağıtmış, Pasargadae'deki Kyros'un mezarını saygı sunarcasına onartmış; Persepolis'i yakmış olmaktan dolayı kamuoyu önünde pişmanlığını dile getirmiş ve Susa'da Pers törenlerine uygun biçimde Makedon subaylarını soylu İranlı kadınlarla evlendirmiştir. Kendisi de bu çerçevede Darius'un kızı Stateira ve muhtemelen III. Artakserkses Okhos'un kızı Parysatis ile de evlenmiştir (Kosmin, 2013).

Peukestas'ın İskender nezdindeki itibarını gösteren bir başka veri, yine MÖ 324'te Susa'da düzenlenen törenlerde kendisine verilen cesaret ödülüdür. Thomas'ın Arrianos'a (VII.5.4-6) dayanarak belirttiği üzere bu ödül, benzer bir onurun tanındığı Leonnatos'un yanı sıra İskender'in uzun süredir güvendiği yakın çevresine mahsus seçkin bir grup içinde Peukestas'a da verilmiştir. Bu durum, onun İskender'in en güvenilir komuta kademesi içindeki konumunu doğrulamaktadır (Thomas, 2007, s. 203). İskender'in bu

çelişkili konumu, Plutarkhos'un aktardığı bir anekdotta çarpıcı biçimde özetlenir: Persepolis yağmasında devrilmiş olan Kserkses'in heykelinin karşısına geçen İskender, ona "*Yunanlara karşı seferin yüzünden seni öylece bırakıp geçeyim mi, yoksa yüceliğin ve erdemin adına seni yeniden dikeyim mi*?" diye sormuş ve uzun bir sessizliğin ardından da oradan uzaklaşmıştır (Kosmin, 2013). Aynı ikircikli tutum, İskender'in geleneksel Makedon kıyafetine Pers kraliyet giysisinin bazı unsurlarını eklemesinde ve yakın çevresine Pers pelerinleri dağıtmasında da somutlaşmıştır (Kosmin, 2013). Nitekim İskender'in Pers geleneklerini benimsemesinin bilinçli bir siyasi hesaba mı yoksa kendisini gerçekten bir "doğulu monark" olarak görmesine mi dayandığı sorusunun akademik literatürde uzun süredir tartışıldığı da vurgulanmaktadır (Thomas, 2007).

İskender'in MÖ 323'te Babil'de ölümünün ardından imparatorluğun başına kimin geçeceği sorunu, "*Diadokhlar*" olarak anılan komutanlar arasında uzun sürecek bir mücadele dönemini başlatmıştır. Babil'de toplanan devlet konseyinde imparatorluk toprakları komutanlar arasında paylaştırılmış; imparatorluk ordusu ve Asya'nın genel yönetimi Perdikkas'a verilirken Antigonos Monophthalmos Büyük Phrygia, Lykia ve Pamphylia'yı almış, Seleukos ise bir süre bu paylaşımın dışında kalarak yalnızca Perdikkas'ın süvari birliği komutanlığıyla yetinmek zorunda kalmıştır. Ardından MÖ 321'de Suriye'deki Triparadeisos'ta toplanan ikinci devlet konseyinde yapılan yeni düzenlemeyle Antipatros imparator vekili, Antigonos ise Asya'daki büyük ordunun komutanı ilan edilmiştir. Seleukos'a ise bu kez Babil Satraplığı tevcih edilmiştir (Tekin, 2021). Görüldüğü üzere, Persis'in siyasi geleceği de büyük ölçüde bu imparatorluk çapındaki güç mücadelesinin seyrine bağlı kalacaktır.

İskender'in ölümünün ardından merkezi otoritenin zayıflaması İran'ı iki düzlemde etkilemiştir. Bir yandan, geniş ve özerk bölgesel iktidar tabanları kurmuş olan valiler arasında rekabetler patlak vermiş; özellikle Medya satrabı Peithon, Üst Satraplıklar üzerindeki hâkimiyetini genişletmeye çalışırken, başlangıçta Persis satrabı Peukestas'ın öncülüğündeki İranlı ve Orta Asyalı valilerden oluşan bir koalisyonun direnişiyle karşılaşmıştır. Bu bölgesel çekişme, daha geniş çaplı bir imparatorluk çatışmasına, yani Antigonos Monophthalmos ile Kardialı Eumenes arasındaki İkinci Diadokh Savaşı'na eklemlenmiştir. MÖ 317/6'da modern İsfahan yakınlarındaki Paraitakene ve Gabiene savaşlarında Peithon kuzey İran güçleriyle Antigonos'a yardım ederken, Peithon karşıtı satraplık koalisyonu güçlerini Eumenes'in çekirdek birliği olan Gümüş Kalkanlılar'a katmıştır. Antigonos, Eumenes karşısında kazandığı zaferin ardından Asya eyaletlerinin tartışmasız efendisi konumuna gelmiş ve Persis halkından kraliyet onurları bile almıştır (Kosmin, 2013).

Peukestas'ın yerel halkın desteğini kazanma stratejisi, dönemin karşılaştırılabilir örnekleri arasında en belirgin olanıdır. Benzer bir bütünleştirme politikası Babil'de Seleukos, Pisidia'da ise Alketas tarafından izlenmiştir (Kosmin, 2013). Bu stratejinin somut bir yansıması, Peukestas'ın bölgedeki konumunu en açık biçimde ortaya koyan iki veride görülebilir. Bunlardan ilki, MÖ 316'da Eumenes-Antigonos çatışmasının öncesinde Persepolis'te düzenlenen ve katılımcıların rütbelerine göre dört eş merkezli daire biçiminde yerleştirildiği ziyafettir. Bu uygulama doğrudan Ahamenid törelerine uygundur (Wiesehöfer, 2011). İkincisi ise, terasın altında bulunan ve muhtemelen yine Peukestas dönemine ait beş Yunanca yazıttır: Zeus Megistos, Athena Basileia, Apollon, Artemis ve Helios adlarının geçtiği bu yazıtlarda, söz konusu adların geleneksel İran

tanrılarının Hellenistik dönem Yunanca karşılıkları olduğu kabul edilmektedir. Zeus Megistos'un Ahura Mazda'ya (Pehlevice Ohrmazd, modern Farsça Hürmüz), Apollon ile Helios'un Mithra'ya (Avestaca Miθra), Artemis ile Athena'nın ise Anāhitā'ya (Avestaca Arədvī Sūrā Anāhitā) karşılık geldiği belirtilmektedir (Wiesehöfer, 2011, 2013).

Bu tür bir ikonografik devamlılığın Persis'e özgü olmadığı, Part hanedanının kuruluş evresinde de benzer bir stratejiyle karşılaşıldığı görülmektedir. Curtis'in belirttiğine göre, Part hükümdarları I. Arsakes ile II. Arsakes'in Nisa'da bastırdığı ilk sikkeler, ön yüzde hükümdar portresi ve arka yüzde oturan okçu figürüyle biçimsel açıdan Ahamenid satraplarının, örneğin Tissaphernes, Spithridates ve Tarkamuwa'nın (Datames), sikkelerine hayret verici bir yakınlık sergilemektedir. Erken Arşakidlerin/Partların taşıdığı, bir yanı kıvrık yumuşak başlık dahi, Persepolis Apadana kabartmalarında Med heyetinin ve diğer İranlı halkların betimlerinde görülen başlık tipiyle örtüşmektedir. Bu veriler, Ahamenid satraplık ikonografisinin yalnızca Persis'teki Fratarakalar tarafından değil, kuzeydoğu İran'da yükselen Part hanedanı tarafından da bir meşruiyet dağarcığı olarak benimsendiğini; dolayısıyla söz konusu görsel devamlılığın bölgesel değil, imparatorluk çapında bir İran sentezinin ürünü olduğunu göstermektedir (Curtis, 2007).

Gabiene Savaşı'nın ardından Antigonos'un Peukestas'ı görevden alma girişimine karşı yerel halkın gösterdiği direniş dikkat çekicidir. Kosmin'in Diodoros'tan aktardığına göre Pers soylusu Thespius, Perslerin Peukestas'tan başka kimseye itaat etmeyeceğini açıkça ilan etmiş, bunun üzerine Antigonos onu idam ettirmiştir Peukestas'ın kendisi ise daha sonra Antigonos ile oğlu Demetrios Poliorketes'in maiyetine girmiştir (Kosmin, 2013). Fratadara Tapınağı çevresinde bulunan beş taş adak levhasının yazı üslubu, kesin olmamakla birlikte, bu levhaların tam da bu döneme, yani MÖ 4. yüzyılın son çeyreğine tarihlenebileceğini düşündürmektedir (Kosmin, 2013).

Errington'un aktardığına göre, Antigonos'un Asya'da merkezi bir yöneticilik iddiasına yönelmesi, doğu satraplıkları arasındaki ilk ciddi huzursuzluğu tam da Persis'te doğurmuştur. Eumenes'i saf dışı bırakan Antigonos, daha önce Eumenes'in otoritesini tanımış olan popüler yerel yönetici Peukestas'ı da görevinden alarak kendisiyle birlikte gelmeye zorlamıştır (Errington, 2017). Babil'e ulaşıldığında ise, aslında Eumenes'e karşı Antigonos'u desteklemiş olan Seleukos, satraplık hesaplarını sunması yönündeki talebi reddederek Antigonos'un mutlak yetkisine açıkça karşı çıkmıştır (Errington, 2017). Nitekim Peukestas'ın akıbetine tanık olan ve Antigonos'un ezici askerî üstünlüğü karşısında kendi konumunun sürdürülemez olduğunu fark eden Seleukos, henüz imkân varken bölgeyi terk ederek Mısır'a sığınmış; burada Ptolemaios'u, Antigonos'un Makedonyalılar tarafından yönetilen tüm toprakları ele geçirme niyetine karşı uyarmıştır (Diodoros, 19.56'dan akt. Errington, 2017). Bu gelişmeler, Persis'te Peukestas döneminin sona erdiğini ve bölgenin kısa süre içinde I. Seleukos'un denetimine geçeceği yeni sürecin zeminini oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Seleukos'un Mısır'a sığınmasının ardından yaşanan gelişmeler, onun nihayetinde Persis üzerinde tesis edeceği hâkimiyetin arka planını oluşturması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Christof Schuler'in belirttiği üzere Seleukos, Triparadeisos'ta alınan kararlar uyarınca Babil Satraplığı'nın valisi olmuş; ancak bu görevi, imparatorluk vekili Perdikkas'a yönelik suikast girişiminde bizzat yer almasının bir sonucu olarak elde

etmiştir. Aynı düzenlemeyle Küçük Asya'nın yönetimi ise yeni bir güç olarak beliren Antigonos Monophthalmos'un eline geçmiştir. Nitekim Antigonos'un artan baskısı karşısında konumunun sürdürülemez olduğunu gören Seleukos, bölgeyi terk ederek Mısır'a kaçmış ve ancak MÖ 312'de Ptolemaios'un desteğiyle Babil'e geri dönebilmiştir. "Krallar Yılı" olarak bilinen MÖ 306/305'te ise dönemin diğer güçlü Diadokhları gibi kral (*basileus*) unvanını resmen benimsemiş, böylece İskender İmparatorluğu'nun bölünmez bütünlüğü fikri de fiilen tarihe karışmıştır (Schuler, 2021, s. 10). Son olarak, Seleukos'un Lysimakhos ile kurduğu ittifak sayesinde MÖ 301'deki İpsos Savaşı'nda Antigonos'u ortadan kaldırması, onun Persis dahil İran topraklarındaki hâkimiyetini kalıcı kılacak sürecin son ve belirleyici halkasını oluşturmuştur (Schuler, 2021).

Seleukos Hâkimiyetinin Kuruluşu

Antigonos'un zaferinin ardından Persis, kısa bir süreliğine Antigonid yönetimine girmiş; ne var ki Peukestas'ın, yerel soyluluğun iradesine rağmen görevden alınması bu dönemi sona erdirmiştir. MÖ 312'den itibaren ise bölge I. Seleukos'un eline geçmiştir. Seleukos İmparatorluğu'nun siyasi merkezi Babil olsa da Persis, sahip olduğu coğrafi konum nedeniyle stratejik önemini korumaya devam etmiştir (Engels, 2013).

Seleukosların Persis'e yönelik izleyeceği bu uzlaşmacı tutumu daha geniş bir çerçevede değerlendirebilmek için, öncelikle Ahamenid mirasının bıraktığı yönetsel ölçeği hatırlamakta fayda vardır. Ahamenid İmparatorluğu, Yakın Doğu'nun o zamana dek deneyimlediği en büyük birleşik siyasi yapı olup nüfusu milyonlarla ifade edilen, etnik açıdan son derece çeşitli topluluklardan oluşmaktaydı; bu ölçek ve çeşitlilik, yönetimin başından itibaren yerel geleneklerin ne ölçüde korunacağı sorusunu gündeme getirmiştir (Thomas, 2007). Aşağıda ele alınacağı üzere, Seleukosların Persis'te izlediği, "doğrudan koloni kurmaktan kaçınan ve yerel yapılara saygılı politika" da yeni bir icattan çok, Ahamenidlerden devralınan ve imparatorluğun ölçeği nedeniyle büyük ölçüde zorunlu hale gelen bu yönetsel pragmatizmin bir devamı olarak okunabilir.

Seleukos'un Persis dâhil Batı İran üzerindeki hâkimiyetinin kuruluş süreci, doğrudan Babil'deki iktidar mücadelesiyle iç içe geçmiştir. MÖ 315'te Antigonos'un baskısı karşısında Babil'i terk etmek zorunda kalan Seleukos, dört yıl sonra yerli halkın güçlü desteğiyle satraplığını geri almış; Diodoros'un ifadesiyle Susiana, Medya ve "bitişik topraklar", büyük olasılıkla Persis'i de kapsayan bir ifadeyle, üzerinde denetim kurmuştur (Diod. Sic. 19.92'den akt. Kosmin, 2013). MÖ 308-305/4 arasında doğu İran ve Orta Asya eyaletlerini boyunduruk altına alan uzun seferi sırasında, Sogdlu Spitamenes'in kızı olan İranlı eşi Apame'nin sağladığı ideolojik meşruiyetin de göz ardı edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu sefer sonunda Hindistan'a inen Seleukos, Kral Chandragupta Maurya ile imzaladığı ve literatürde "*İndus Antlaşması*" olarak anılan uzlaşmayla imparatorluğun en doğudaki satraplıklarını beş yüz savaş filiyle takas etmiş bu filler MÖ 301'deki İpsos Savaşı'nda Antigonos'un yenilgisinde belirleyici rol oynamıştır (Kosmin, 2013).

Seleukos İmparatorluğu'nun İran topraklarındaki idari örgütlenmesi, büyük ölçüde İskender ve Ahamenidlerden devralınan bir imparatorluk coğrafyasına dayanmaktaydı. MÖ 3. yüzyılda Dicle'nin doğusundaki temel satraplıklar Susiana, Medya, Persis, Parthia-Hyrkania, Karmania, Gedrosia ve Baktriya'dan oluşuyordu (Kosmin, 2013). Dicle ile Fırat'ın doğusundaki tüm satraplıklar, I. Seleukos tarafından

MÖ 294'te Ahamenid ve Antigonid emsallerine dayanılarak ihdas edilen "Üst Satraplıklar Genel Komutanlığı" makamına bağlanmış; bu görev genellikle veliahtlar ya da kıdemli saray mensupları tarafından yürütülmüştür. Basra Körfezi kıyıları ve adaları ise "Erythra Denizi" ya da "Tylos (Bahreyn) ve Adalar" satraplığı adıyla ayrı bir idari birim olarak örgütlenmiştir (Kosmin, 2013).

Seleukosların Persis'teki kolonizasyon politikasının somut bir örneğini, Basra Körfezi kıyısında Buşehr yakınlarında kurulan Antiokheia-Persis kolonisi oluşturur. Magnesia kentindeki Kutsal Agora duvarına kazınmış, MÖ 3. yüzyıl sonlarına tarihli bir kararname, bu kolonideki Yunan polis tipi idari yapıyı, meclis (*boulé*), halk meclisi (*ekklesia*) ve öneri sunma yetkisine sahip bir yürütme organı (*prytaneis*), ayrıntılarıyla belgelemektedir. Magnesia tanrıçası Artemis Leukophryene onuruna düzenlenen panhellenik bayramı tanıyan bu kararname, kentin I. Seleukos'tan III. Antiokhos'a uzanan hanedan kültü rahipliğiyle tarihlendirilmesi bakımından da dikkat çekicidir. Benzer bir sivil-idari örgütlenmenin izlerine, Elymais'teki eski Susa kentinin yerini alan Seleukeia-Eulaios'ta ve Medya'daki Laodikeia kolonisinde de rastlanmaktadır (Kosmin, 2013).

Kosmin'in genel değerlendirmesine göre, Seleukos hâkimiyeti Batı İran'da (Medya ve Susiana) sürekli bir ilgiyle sürdürülmüş olsa da imparatorluğun ağırlık merkezi giderek Kuzey Suriye'ye ve Akdeniz'e kaymış; bu durum yerel seçkinlerin imparatorluk çıkarlarını kendi çıkarlarıyla özdeşleştirmesini güçleştirmiştir. MÖ II. yüzyılda Yahudiye'de Hasmonlular, Kommagene'de Orontidler, Ermenistan'da Artaksiadlar ve Mesene'de Hyspaosines hanedanı gibi pek çok yerel güç merkezden kopmuş; tam bu bağlamda Persis'teki Frataraklar ile Elymais'teki Kamnaskirid hanedanı da Seleukoslardan ayrılma sürecine girmiştir (Kosmin, 2013). İzleyen başlıkta ele alınacak olan Frataraka kavramı ve bu hanedanın Seleukoslarla ilişkisi, tam da bu çözülme sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

Seleukos dönemi Persis'inin en dikkat çekici özelliklerinden biri de, erken Seleukos hükümdarlarının bölgeye karşı uyumlu ve hoşgörülü bir politika izlemiş olmasıdır. Nitekim bölgede I. Seleukos zamanından kalma sikkeler ile iki dilli (Eski Yunanca-Aramice) mil taşları gibi arkeolojik buluntular hem idari sürekliliği hem de "sembolik düzeyde tesis edilen uzlaşmacı çabaları" yansıtmaktadır. Engels'in vurguladığı üzere Seleukosların Persis'in kalbine doğrudan koloni kurmaktan kaçınmaları ve yerleşimlerini yalnızca satraplığın çevresine konumlandırmaları da yerel hassasiyetlere gösterilen bu saygının bir başka göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Engels, 2013).

Erken Seleukos döneminde Persis'in sadakatine ilişkin kanıtlar da tutarlı bir tablo ortaya koymaktadır. Nitekim bir Antiokhos'un (muhtemelen I. Antiokhos) komutasındaki Seleukos ordusunda Pers birliklerinin de yer aldığı bilinmektedir. Buna, MÖ 244'te Smyrna'nın onurlandırdığı Pers askerlerini; Polybios'un, MÖ 222-220'de III. Antiokhos'a baş kaldıran Molon'un kardeşi Aleksandros'un Persis satrabı olarak görev yaptığına dair kaydını; MÖ 217 Raphia Savaşı'ndaki Pers birliklerini ve III. Antiokhos'un MÖ 205'te Antiokheia-Persis'te kışlamasını da eklemek gerekir. Tüm bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, Persis'in MÖ III. yüzyıl boyunca Seleukos devletine askerî ve siyasi açıdan katkı sağlamayı sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Engels, 2013; Wiesehöfer, 2011, 2013;).

Seleukos İmparatorluğu için İran topraklarının stratejik önemine dikkat çeken Strootman, bu dönemde Persis dahil Batı İran'ın askerî ve mali kaynaklar bakımından merkezi bir işlev üstlendiğini savunmaktadır. Ona göre Seleukosları yalnızca "Yunanî" bir imparatorluk olarak görmek bir yanılgıdır. İmparatorluğun doğu toprakları (Medya, Baktriya, Persis), başta insan gücü olmak üzere savaş atı ve fil temininde de belirleyici bir öneme sahip olmuştur. Nitekim Strootman'a göre, Persis'teki yerel hanedanlar -en belirgin örneği Fratarakalar olmak üzere- Seleukos sistemine "yerel (vasal) yöneticiler ve müttefikler" olarak dahil olmuşlardır. Wiesehöfer'in "karanlık yüzyıllar" şeklindeki nitelendirmesi çerçevesinde Persis'i özerk bir vasal bölge olarak konumlandıran bu yaklaşım, Strootman'ın çok merkezli imparatorluk anlayışıyla örtüşmektedir. Bu yaklaşıma göre Seleukos devleti, yerel elitleri kendi sistemi içinde tutabilmek amacıyla doğrudan yönetim yerine dolaylı yönetim mekanizmalarına sıkça başvurmuştur (Strootman, 2023).

FRATARAKA KAVRAMI VE BUNUNLA İLGİLİ BAZI AKADEMİK TARTIŞMALAR

Fratarakaların siyasi konumunu ve kültürel rolünü kavrayabilmek, her şeyden önce hanedanın kendisine atfettiği unvanın anlamının ve bu unvan etrafında şekillenen akademik tartışmaların çözümlenmesini gerektirir. Ahamenid döneminden devralınan idari bir terim olarak "Frataraka", Persis hükümdarlarının sikkeleri üzerinde Aramice harflerle yeniden ortaya çıktığında yalnızca bir görev tanımı olmaktan çıkmış, bilinçli bir meşruiyet stratejisinin merkezî bir öğesine dönüşmüştür. Aşağıdaki alt başlıklarda önce unvanın etimolojik kökeni ve Ahamenid idari yapısı içindeki konumu ele alınacak, ardından sikke yazılarında karşımıza çıkan "prtrk' ZY 'LHY" formülü ve bu formülün taşıdığı ideolojik anlamlar incelenecektir. Son olarak ise Frataraka iktidarının tarihlendirilmesine ilişkin yüksek ve düşük kronoloji tartışmaları ile Engels'in önerdiği sentezleyici "barışçıl/sadık model" ifadesi değerlendirilecektir. Bu üçlü inceleme, Fratarakaların ne salt yerel bir hanedan ne de Seleukos sistemine tamamen bağımlı bir alt yapı oluşturduğunu; aksine Ahamenid mefhumlarını Hellenistik bir siyasi düzen içinde yeniden konumlandıran ince bir denge siyasetinin temsilcileri olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Etimoloji ve İdari Arka Plan

Frataraka unvanının Ahamenid dönemindeki en erken kullanımları Wiesehöfer'in Encyclopaedia Iranica'da yer alan maddesinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu unvan, Mısır'da bulunan ve MÖ 420-410 yıllarına tarihlenen Aramice yazılmış olan papirüslerde de geçmekte; Memfis'teki satrabın bir alt kademesinde görev yapan, bir bölge ya da şehir düzeyindeki yöneticiyi tanımlamak üzere kullanılmaktadır. Söz konusu belgelerde üç frataraka'nın adı şu şekilde kayıt altına alınmıştır: *Tštrs* bölgesinde görev yapan *Ramnadainā*; MÖ 410'dan itibaren aynı bölgenin yönetimini üstlenen *Vidranga* ve MÖ 419'da Memfis bölgesinde kaydedilen *Garšapati* (Wiesehöfer, 2000).

Aynı kayıtlar, unvanın taşıdığı yetki alanına dair önemli bir ayrıntı da sunar. Mısır'ın güney eyaletindeki ilgili yönetici, Syene garnizonunun komutanı (*rab ḥaylā*) üzerinde hem askeri hem de sivil yetkiye sahipti. Unvanın erken dönemde ciddi bir siyasi ağırlık taşıdığını gösteren somut bir veridir bu. Sikkelerdeki '*LHY'* ibaresinin (*tanrılar*) Orta Farsçada hem *yazdān* (*tanrılar*) hem de *bayān* (*kutsal/ilahi krallar*) biçiminde

okunabilmesi ise hâlâ tartışmaya açık bir nokta olarak ifade edilmiştir (Wiesehöfer, 2000).

Sikke Yazılarındaki Unvan Formülü

Persis hanedanlarının MÖ 2. yüzyıl sikkelerinde kullandıkları unvan formülü genel itibariyle şu şekildeydi: "*X, prtrk' ZY 'LHY'* (*lhy: Alahya*)", yani "*X, tanrıların frataraka'sı*". Formülün okunuşu konusunda literatürde tam anlamıyla bir uzlaşı yoktur. Unvan zaman zaman *fratakara*, *fratadāra* ya da *fratakāra* olarak da seslendirilir. Wiesehöfer, etimolojik açıdan en tutarlı seçeneğin *frataraka* olduğunu savunmuştur (Engels, 2013; Wiesehöfer, 2000). Söz konusu formülün somut bir örneği olarak ise I. Ardaxšīr sikkelerinin büyük bölümünde yer alan ifade örnek gösterilebilir: "*rhštr(y) / prtrk*" [*zy 'lhy'*] / *br* / *prs*". Genellikle *prtrk'* (*Frataraka*) olarak okunan terimin kesin anlamı uzun süredir tartışma konusu olmakla birlikte, kelimenin açıklanmasında çoğunlukla MÖ 420-410 yıllarına tarihlenen Mısır papirüslerindeki kullanımlara başvurulmaktadır. Bu kullanımlardan hareketle terimin, "*Ahamenidlerin satraplık kademesinin hemen altında yer alan idari bir rütbeye karşılık geldiği"* anlaşılmaktadır. Formüldeki "*lhy*" (*Alahya*) ifadesi ise nispeten daha tartışmalı bir mesele oluşturmaktadır. Bu ibarenin Aramice'de "tanrılar" anlamında kullanıldığı kabul edildiğinde, söz konusu göndermenin Pers panteonuna yönelik olduğu değerlendirilmektedir (Engels, 2013.).

Öte yandan unvanın iki işlevi aynı anda barındırdığı da ifade edilmektedir. Bununla bir yandan Ahamenid döneminden gelen idari terminolojiye yaslanıldığı, diğer yandan ise "Büyük Kral" unvanını doğrudan sahiplenmeden "yerel meşruiyet zemininin" korunduğu vurgulanmaktadır. Wiesehöfer'in gösterdiği gibi Fratarakalar, ne Büyük Kral'ın *dik tiara*'sını giymiş ne de "Büyük Kral" unvanını kendilerine yakıştırmışlardır. Bu denge uygulaması, bölgesel egemenlik iddiası ile Seleukos hâkimiyetinin fiilen tanınması arasındaki ince çizgiyi yansıtmaktadır (Wiesehöfer, 2000). Wiesehöfer'in söz konusu meseleye ilişkin değerlendirmeleri de aktarılmayı hak etmektedir. Frataraka'lardan Ardakhshir, Wahbarz ve Baydad, Seleukoslar'ın tabiiyetinde Persis'in yöneticiliğini üstlenmiş; I. Wadfradad ise bağımsızlığını ilan eden ilk hanedan üyesi olmuştur. Baydad sikkelerinin ikinci serisinden itibaren, yalnızca bağımsızlık dönemiyle sınırlı olmaksızın, Fratarakaların bir ateş sunağı önünde ibadet eder biçimde tasvir edildiği görülmektedir. Tanınmış bir kraliyet öncüsünün "Khvarnah"ının (*ilahi ihtişam*) somut bir tezahürü olarak yorumlanabilecek Ahamenid kanatlı adam figürü, ilk kez Wadfradad sikkelerinde belirir. Kanatlı adamın Ahamenid tipi mazgallı tacı taşıması sikke ikonografisini I. Darius'un Nakş-i Rüstem'deki mezar cephesinde yer alan "*kral*" / "*ateş sunağı*" / "*kanatlı adam*" üçlemesiyle doğrudan ilişkilendirmektedir. Bu kurgu, büyük olasılıkla yeni hükümdarların Persis'teki Ahamenid krallarının meşru halefleri olduklarına dair iddialarının görsel bir ifadesidir. Bununla birlikte, sikke imgeleminin ağırlıklı olarak siyasi bir muhtevaya sahip olduğu da açıktır. Fratarakaların başlarında taşıdığı başlık olan kraliyet *tiara*sı (Baydad'ın ilk serisinde) ya da Ahamenid Büyük Kralı'na özgü "*tiara orthe*" (yani "*dik tiara*" veya "*magi tiarası*") değil; "*tiara apages*", başka bir deyişle *satrap tiarası*'dır. Wiesehöfer'in Strabon'dan aktardığına göre *magi tiarası*, *satrap tiarası* ile doğrudan ilişkilidir. Fratarakalar kraliyet alametleriyle Ahamenid tarzında resmedilmiş olsalar da bu tasvirler ancak kısmen gerçek bir Ahamenid üslûbunu yansıtmaktadır. Örneğin yay tipi farklılaşmakta (tek kavisli yerine çift kavisli), asa ise Seleukos tarzını yansıtmaktadır. Bu durumda kraliyet sembolleri, *diadem* tipleri

ve unvanlar bir bütün olarak ele alındığında; Fratarakaların kendilerini Ahamenid geleneğinin paydaşları olarak konumlandırdıkları, ancak "*büyük kralların evrensel krallık iddialarını üstlenmedikleri*" anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Baydad ve haleflerinin başlarının arkasından bağlayarak taşıdıkları *diadem*'in Ahamenid döneminde yalnızca krala mahsus olmadığına, aynı zamanda akrabaları veya yakın çevresi tarafından da kullanıldığına dikkat çekilmektedir. Bu yönüyle Fratarakaların söz konusu Ahamenid onursal unvanını kendileri için talep etmiş olmaları ihtimaller dahilinde düşünülebilir (Wiesehöfer, 2011). Bütün bu bilgilerden Fratarakaların bir taşıyıcı rol üstlendiğinin de birer göstergesidir.

Yüksek Kronoloji ve Düşük Kronoloji Tartışmaları

Frataraka araştırmalarının en tartışmalı meselelerinden biri de kronoloji sorunudur. Mevcut literatüre bakıldığında bu alanda iki temel yaklaşımın öne çıktığı görülmektedir (Engels, 2013). "Yüksek Kronoloji" olarak adlandırılan ilk yaklaşım, Frataraka iktidarının MÖ 3. yüzyılın başlarına, yani yaklaşık MÖ 300-280 aralığına tarihlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu görüşün başlıca temsilcileri arasında Klose ve Müseler yer almaktadır. İleri sürülen temel gerekçe ve görüşleri Frataraka sikkelerinde I. Seleukos Dönemi'ne ait zafer sikkelerinin yoğun biçimde tespit edilmesi ve bu sikkelerin alt baskı olarak kullanılması; Pasargad'daki Tall-e Takht III. yerleşim evresinin sonunda saptanan arkeolojik yıkım tabakası ve Bagadat sikkelerinde alt katman olarak yer alan erken Seleukos-Aleksandros sikkelerinin görece az aşınmış olması ise şu şeklinde özetlenmektedir (Engels, 2013).

"Düşük Kronoloji" olarak adlandırılan karşıt görüş ise Wiesehöfer'in temel monografisinde ve onu izleyen çalışmalarında geliştirilen yaklaşım olup Frataraka iktidarını erken değil geç Seleukos Dönemi'nin bağlamına, yani MÖ 2. yüzyıla yerleştirmeyi tercih etmektedir. Bu yaklaşıma göre Persis, en azından MÖ 175'e kadar Seleukoslara bağlılığını sürdürmüştür. Engels'ın Polybios ve Livius gibi dönem kaynaklarından aktardığı bilgiler, epigrafik belgeler ve körfez bölgesindeki arkeolojik bulgular da bu yorumu destekleyici kanıtlar olarak sunulmuştur (Engels, 2013) Engels'in kapsamlı kronoloji çalışmasında ise her iki klasik yaklaşıma alternatif oluşturan üçüncü bir model önerilmektedir: Fratarakaların Seleukoslarla çatışma içinde değil, iş birliği içinde var olduklarını öngören "barışçıl/sadık model". Engels'e göre, her iki klasik yaklaşım da bazı paradigmalara dayanmaktadır: Yüksek kronoloji, Seleukos İmparatorluğu'nun kurucusunun ölümünün hemen ardından çöküş sürecine girdiği varsayımına dayanırken; düşük kronoloji, erken Seleukos döneminde güçlü bir imparatorluk varlığını kabul etmekle birlikte nümizmatik nicel verileri yeterince dikkate almamaktadır. Engels'in önerdiği sentez ise yüksek kronolojinin tarihsel iskeleti ile güçlü bir Seleukos devleti anlayışını bağdaştırmayı amaçlamaktadır (Engels, 2013).

Söz konusu tarih yazımı tartışmasını, Seleukos İmparatorluğu'nun "İranlılığı" meselesiyle doğrudan ilişkilendiren bilim insanları da olmuştur. Bunlardan biri Strootman olup ona göre Wiesehöfer'in 1994 tarihli monografisi, Fratarakaları Seleukoslara karşı ayaklanan asiler olarak değil, özerk vasaller olarak konumlandıran yorumuyla, dönemin egemen sömürgeci paradigmasının aşılması açısından önemli bir konum üstlenmiştir. Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, Frataraka döneminin kronolojisi yalnızca yerel bir hanedanın başlangıç tarihine ilişkin teknik bir mesele olmaktan çıkmakta; aynı

zamanda Seleukos İmparatorluğu'nun ne zaman ve ne ölçüde "İranlılaştığını" gösteren bir ölçüt hâline gelmektedir. Strootman'ın değerlendirmesine göre Fratarakaların MÖ 3. yüzyılda Seleukos vasalı olarak ortaya çıkması, ki Engels'in barışçıl modeli bu öngörüye dayanmaktadır, Seleukos imparatorluk sisteminin yerel İran hanedanlarını bünyesine entegre etme kapasitesinin en somut kanıtlarından birini oluşturmaktadır (Strootman, 2023).

Düşük kronolojiyi destekleyen bağımsız bir kanıt kümesi de klasik yazılı kaynaklardan derlenmektedir. Wiesehöfer'in dikkat çektiği üzere, Plinius'un *Naturalis Historia*'sında (6.152) yer alan ve MÖ 175 sonrasına tarihlenebilecek bir pasaj, Seleukos eparkhosu Numenius'un Hürmüz Boğazı yakınlarında karada ve denizde Perslerin saldırısına uğradığını aktarmaktadır. Bu ifade, dönemin Persis'inde Seleukos hâkimiyetine meydan okuyan aktif bir siyasi öznenin varlığına işaret etmektedir. Buna ek olarak, Persepolis çevresinden ele geçen ve içlerinde hem I. Seleukos hem de Fratarakalara ait sikkelerin bir arada bulunduğu define buluntuları, Persis'in MÖ 3. yüzyılda bağımsızlığını kaybettiğinin kanıtı olarak sunulmuştur. Ancak bu tür definelerin Fratarakalardan Baydad'ın doğrudan I. Seleukos'un ardından tahta geçtiği anlamına gelmediği; sikkelerin dolaşım ömrünün define tarihinden çok daha öncesine uzanabileceği vurgulanmaktadır (Wiesehöfer, 2007).

Kronoloji tartışmasına bağımsız bir nümizmatik argümanla katkıda bulunan araştırmacılardan biri de Marest-Caffey'dir. Ona göre, Kritt'in Susa zafer sikkelerinin son dönemini (MÖ 295 civarı) Persis'teki bir isyanla ilişkilendiren ve bunu Fratarakaların başlangıcı için bir tarihleme ölçütü olarak sunan tezi, iki temel açıdan eleştirilmektedir. Birincisi, Pasargad hazinelerinin yol açtığı akıl yürütme, sikkelerin yıkım tabakasını, yıkım tabakasının da sikkeleri tarihlendirmesi, arkeolojik açıdan artık savunulabilir değildir; zira söz konusu yıkım tabakasının Ahamenid dönemine tarihlenebileceği ortaya konulmuştur. İkincisi, son dönemde yapılan kalıp çalışmaları, zafer tipi sikkelerin toplam üretiminin önceki tahminlerin oldukça altında kaldığını (yaklaşık 30 ön yüz kalıbı) göstermektedir. Bu durum, söz konusu üretimin büyük çaplı askerî harekâtları finanse edebilecek bir ölçeğe sahip olmadığına işaret etmektedir. Marest-Caffey'nin değerlendirmesine göre bu sikkeler, büyük olasılıkla Ipsos Muharebesi'nin (MÖ 301) ardından basılmış ve aralarında önemli bir İranlı süvari kontenjanının da bulunduğu muharebe askerlerinin ücretlerinin ödenmesine tahsis edilmiştir. Bu çerçevede Frataraka sikkeciliğinin erken Seleukos Dönemi'nde başlamış olması, Seleukos'un bastırdığı bir Pers isyanının sonucu olarak değil başarılı bir uzlaşma siyasetinin tezahürü olarak yorumlanmıştır (Marest-Caffey, 2016). Rezakhani ise Pers sikkeciliğini Part İmparatorluğu çerçevesinde nümizmatik bir perspektiften ele alarak Persis'in para basma tarihini üç ana döneme ayırmaktadır. Birinci dönem, Frataraka unvanını taşıyan en erken yöneticilerle başlamaktadır ve Seleukos ile yerel Ahamenid etkilerinin harmanlandığı karma bir ikonografi yansıtmaktadır. Rezakhani'ye göre, Frataraka sikkeciliğinin başlangıç tarihine ilişkin akademik tartışma, erken tarihlemeyi benimseyenler (Klose ve Müseler, Hoover, Curtis) ile geç tarihlemeyi savunanlar (Alram, Wiesehöfer) arasındaki derin görüş ayrılığı, temelde birbirinden farklı iki nümizmatik argümana dayanmaktadır. Erken tarihlemeyi destekleyenler, erken Seleukos sikkeleriyle Persis sikkeleri arasındaki ikonografik örtüşmeyi, alt baskı kanıtlarını ve MÖ 295 civarına tarihlenen zafer sikkelerini gerekçe olarak öne sürmektedir. Geç tarihlemeyi savunanlar ise üretim

sürecindeki üslûpsal sürekliliğe ve Persis sikkeciliğinin başlangıcı ile MÖ 180 civarında gelişen sikkeler arasındaki eşzamanlılığa dikkat çekmektedir. Rezakhani, her iki yaklaşımın da dönemin Part bölgesel siyaseti bağlamında yeniden değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayarak Partların merkezi bir darphane otoritesi tesis etmek yerine bağımlı ancak özerk siyasi yapıların varlığına müsamaha göstermesi sayesinde Persis'in kendi sikkesini basabildiğini ileri sürmektedir. Bu çerçevede bakıldığında Frataraka sikkeciliğinin kronolojik başlangıcı, yalnızca yerel bir hanedanın ortaya çıkışına ilişkin bir mesele olmayıp Partların çevre güçlerle kurduğu ilişkilerin tabiatının anlamlandırılmasını sağlayan daha kapsamlı bir tartışmanın parçası olarak değerlendirilmelidir görüşü vardır (Rezakhani, 2013).

FRATARAKA HANEDAN KRONOLOJİSİ VE YÖNETİCİLERİ

Üçüncü bölümde tartışılan kavramsal ve kronolojik tartışmaların somut bir zemine oturtulması, hanedanın dört belli başlı yöneticisinin tek tek ele alınmasını gerektirmektedir. Bugün büyük ölçüde uzlaşılan sıralamaya göre I. Ardaxšīr, Vahbarz, Baydād ve I. Vādfradād'dan oluşan bu dizilim, Persis'in MÖ geç 3. yüzyıl ile 2. yüzyılın ikinci yarısı arasındaki siyasi yolculuğunu yakından izleyebilmenin temel zeminini oluşturmaktadır. Aşağıdaki alt başlıklarda her bir hükümdar, adına basılan sikkelerin ikonografisi, kullandığı unvan formülleri, alt-baskı verilerinin sunduğu kronolojik ipuçları ve döneme ilişkin kayıtlar ışığında incelenecektir. Özellikle Gholami'nin 2020 tarihli kalıp çalışmasının sunduğu nümizmatik dayanaklar, Engels'in barışçıl/sadık Frataraka modelinin önerdiği tarihsel çerçeveyle birlikte ele alındığında, hanedanın Seleukos hâkimiyetinden bağımsızlığa doğru ilerleyen kademeli dönüşümü daha izlenebilir bir çizgi kazanmaktadır. Bu kademeli dönüşümü takip etmek, aynı zamanda Ahamenid mirasının yerel bir mecrada nasıl yeniden biçimlendiğini ve sonraki Arşak/Part ve Sasani hanedanlarına devredilecek olan ideolojik repertuvarın hangi tarihsel uğraklarda oluştuğunu kavramaya da imkân vermektedir.

I. Ardaxšīr (I. Artaxares)

Günümüzdeki akademik uzlaşıya göre ilk Frataraka yöneticisi I. Ardaxšīr olup onun MÖ geç 3. yüzyıl ile 2. yüzyılın başları arasında hüküm sürdüğü tahmin edilmektedir. Ancak söz konusu tarihlendirme hâlâ tartışma konusu olmayı sürdürmektedir. Ardaxšīr'in sikkelerinde kullandığı, Ahamenid satraplarına özgü bir başlık türü olan kyrbasia ve buna bağlanan diadema, Fratarakaların Ahamenid elit geleneğiyle olan bağını açık biçimde ortaya koymaktadır. Sikke anlatılarının temel formülü olan "*hštr*(y) /*prtrk*" [*zy 'lhy'*] / *br* /*prs*" ifadesinin "*Ardaxšīr, tanrıların frataraka'sı, Persia'nın oğlu*" şeklinde bir anlam taşıdığı ifade edilir. Bu bağlamda "*br*/*prs*" ifadesinin hanedansal bir atfı değil, etnik bir kimlik beyanını yansıttığı başka bir deyişle, kişisel soy bağından ziyade "Pers milletine mensubiyet" anlamını taşıdığı ileri sürülmektedir (Engels, 2013.).

Daryaee, Fratarakaların Sasani milli tarih şeması içindeki yerini ayrıntılı biçimde tahlil eder. Bu şemaya göre Sasani geçmiş algısı üç katmanlı bir yapı üzerine kuruludur: *Pēšdādīdler* (*ilk yasa koyucular*), *Kayānidler* ve nihayetinde Persis'in yerel hükümdarları, yani önce Frataraka'lar, ardından *MLK* (*kral*) unvanıyla anılan Persis kralları. Alram'ın nümizmatik sıralamasına göre sikkeler üzerinden izlenebilen bu halef zinciri Dārēw/Dārāyān (Vādfradād'ın oğlu) ile başlar, Ardaxšīr ve Wahīxšahr ile devam

eder ve Pābag'ın hem I. Ardaxšīr'i hem kardeşini betimleyen erken Sasani sikkesiyle son bulur. Bu süreklilik, Ardaxšīr-ī Pābagān'ın kendisinden önceki yerel hanedanlarla organik bir bağ içinde olduğunu ve Persis tarihinin Sasani meşruiyetinin temel dayanaklarından biri haline geldiğini gösterir (Daryaee, 2018).

I. Ardaxšīr'in sikkeleri üzerine yürütülen araştırmalar, dikkat çekici bir bulguyu da gün yüzüne çıkarmıştır. Bu ise söz konusu sikkelerin, daha sonraki Frataraka basımlarının alt baskılarında yeniden kullanıldığının tespit edilmiş olmasıdır. Bu durum, Ardaxšīr'in Fratarakalar arasında en erken hükümdar olarak konumlandırılmasını mümkün kılmaktadır. Sikkelerin ters yüzünde yer alan ikonografilere bakılığında, solda kapı görünümlü kare bir yapının yanında ayakta duran hükümdar figürü ile sağ tarafta bayrak/sancak motifinin öne çıkan unsurlar arasında yer aldığı görülmektedir. Söz konusu sahneler ve semboller, Fratarakaların kendilerini Ahamenid mirasının koruyucuları olarak konumlandırdıklarına işaret etmekle birlikte, bu durum zorunlu olarak bağımsız bir yönetimin kanıtı olarak değerlendirilemez. Ayrıca Frataraka unvanının kendisinin, bu yöneticilerin satraplık düzeyinin belirgin biçimde alt bir konumda bulunduklarına işaret ettiği de vurgulanmaktadır ki buna dair önceki kısımlarda bilgi verilmiştir (Engels, 2013; Wiesehöfer, 2013).

Resim 1: I. Ardaxšīr'in sikkelerine dair örnekler (Gholami, 2020).

Ardaxšīr sikkelerinin ikonografisine ilişkin son dönem çalışmalar, ön yüzde tasvir edilen antik dünyada özellikle Pers yöneticileri ve satraplarıyla özdeşleşmiş, görsel ve siyasi anlam yükü taşıyan karakteristik bir başlık türü olan *kyrbasia*'nın Ahamenid satrap geleneğiyle olan bağını açık biçimde ortaya koymaktadır. Navas Moreno'nun değerlendirmesine göre ters yüzde yer alan yapı, bir ateş sunağı, ateş tapınağı ya da Persepolis terasındaki mazgallı anıtla özdeşleştirilebilir. Söz konusu ikonografinin I. Seleukos'un zafer sikkelerinde görülen tasvirlerle belirgin oranda benzerlikler taşıdığına dikkat çekilmekte ve bu benzerliğin aynı darphanenin ya da aynı ustanın elinden çıkmış olmasından kaynaklanabileceği ileri sürülmektedir. Gholami (2020)'nin ortaya koyduğu üzere Ardaxšīr'in sikkelerinin hem Baydād hem de Vahbarz tarafından altbaskı olarak yeniden kullanılmış olması, bu hükümdarı kronolojik silsilenin en başına yerleştirmek için tutarlı bir gerekçe oluşturmaktadır (Navas Moreno, 2024). Bu bağlamda Moreno'nun aktarımları, Frataraka silsilesine ilişkin tartışmanın gelişim seyrini göstermesi bakımından dikkate değerdir: Başlangıçta De La Fuye, Hill ve De Morgan gibi araştırmacılar Frataraka silsilesini (1) Baydād, (2) Vahbarz, (3) Ardaxšīr ve (4) I. Vadfradād şeklinde önermişlerdir. Bu sıralama ise yakın zamana kadar genel kabul görmüştür. Vahbarz'ın Ardaxšīr'in kalıplarını kullanmasından hareketle alternatif bir

silsile de öne sürülmüştür: (1) Baydād, (2) Ardaxšīr, (3) Vahbarz ve (4) I. Vadfradād. Ne var ki 2005 yılında gün yüzüne çıkan ve Baydād'ın daha erken bir basımını yansıtan bir sikke, bu öneriyi de tartışmaya açmıştır. Bunun yanı sıra, bir I. Vadfradād'ın sikkesi üzerinde Baydād'ın adının geçtiği Aramice bir kazıma, Hoover'ın (1) Ardaxšīr, (2) Vahbarz, (3) I. Vadfradād ve (4) Baydād sıralamasından oluşan üçüncü bir silsile önermesine zemin hazırlamış; Curtis de bu görüşü benimsemiştir. Bunlara ek olarak Klose ve Müseler, bir Baydād sikkesi üzerine yeniden darb edilmiş bir Vadfradād sikkesinden hareketle iki ayrı hipotez ileri sürmektedir: ya Baydād ile Vadfradād'ın aynı dönemde rakip hükümdarlar olarak hareket ettiği ya da Baydād'ın ilk hükümdar olmakla birlikte iki ayrı saltanat dönemi geçirdiği varsayılmaktadır. Gholami ise Vadfradād'ı bir Nikē ile betimleyen 3. tip sikkesinin, onun Baydād karşısında kazandığı zaferi simgelediğini ve dolayısıyla bu hükümdarın silsilenin sonunda konumlandırılması gerektiğini savunmaktadır. Buna karşılık, varlığı yakın zamana kadar bilinmeyen ve günümüzde de bir ölçüde belirsizliğini koruyan II. Vadfradād'ın ondan sonraki sıraya yerleştirilmesi gerekmektedir. (Gholami 2020; Navas Moreno, 2024)

Gholami, Ardaxšīr'in sikke üretimini dört alt türe (Tip 1A, 1B, 2A, 2B) ayırarak ayrıntılı bir tipoloji ortaya koymuştur. Tip 1A grubunda hükümdar, ters yüzde kare planlı kutsal yapının önünde elleri yükseltilmiş biçimde tasvir edilmiş, sağında ise Ahamenid standardı yer almaktadır. Tip 2A'da ise "[*BR*]/*prs*" ifadesi eklenmiştir. Bu eklentinin "*Pers(is)'in oğlu/milletinden*" ya da "*Frada'nın oğlu*" biçiminde okunabileceği ileri sürülmüştür. Bununla birlikte Gholami, ifadenin cümle yapısı açısından iki ayrı ve tamamlanmamış formüle karşılık geldiği yorumunu tercih etmektedir. Tip 2B'de ise Ardaxšīr figürü ile kare yapı arasına ek bir monogram yerleştirilmektedir. Gholami'nin bu bağlamdaki kritik tespiti şu şekilde ifade edilmektedir: "Ardaxšīr'in Tip 2A ön yüz kalıpları, doğrudan I. Seleukos'un aynı bölgedeki zafer sikkelerini oyan Makedonyalı/Seleukoslu ustanın elinden çıkmaktadır." Söz konusu gözlem, Ardaxšīr'in nümizmatik faaliyetinin Seleukos hâkimiyetiyle tam olarak örtüşen bir dönemde başladığına ve dolayısıyla bu hükümdarın Seleukos devletinin bir uzantısı olarak hareket ettiğine ilişkin güçlü bir kanıt teşkil etmektedir (Gholami, 2020).

Marest-Caffey'nin Susa zafer sikkesi üzerine yürüttüğü kapsamlı çalışmada da Ardaxšīr'in kronolojik konumuna ilişkin bağımsız bir nümizmatik doğrulama sunulmaktadır. Araştırmacı, Frataraka hazinesinin içeriğinde I. Seleukos'un Susa zafer tipi tetradrahmileriyle birlikte Ardaxšīr ve Vahbarz sikkelerinin yan yana yer aldığını saptamıştır. Daha dikkat çekici olan husus ise Ardaxšīr'in bir zafer tipi tetradrahmi ile bir Demetrios Poliorketes tetradrahmisini (MÖ 295 sonrası) alt baskı olarak kullanmış olmasıdır. Marest-Caffey'nin değerlendirmesine göre bu kanıtlar, Ardaxšīr'i, I. Seleukos'un saltanatının sonlarına ya da en geç I. Antiokhos'un iktidarının başlarına yerleştirmekte; aynı zamanda Persis'in erken dönemde Seleukos İmparatorluğu'ndan ayrıldığına dair klasikleşmiş tezi de geçersiz kılmaktadır. Araştırmacı, Frataraka yöneticilerinin sikkeleri üzerinde açıkça görülen Seleukos etkisini, zafer tipi sikkenin yerel taklitlerde sergilediği yaygınlığı ve Persepolis ile yakın çevresiyle sınırlı kalan madeni para dolaşımını bütünsel bir biçimde değerlendirerek Persli yerel elitlere yönelik bir uzlaşma siyasetinin varlığına dikkat çekmektedir (Marest-Caffey, 2016).

I. Ardaxšīr'in sikkesi üzerine doğrudan bir değerlendirme yapan Strootman ise söz konusu sikkenin görsel dilinin nasıl yorumlanması gerektiğine dair kayda değer bir

perspektif sunmaktadır. Araştırmacıya göre, Ardaxšīr'in "*Frataraka*" unvanıyla bastırdığı ve *kyrbasia* ile *diadem* kombinasyonunu bir arada içeren drahmi; yüzyıllar boyunca Küçük Asya'nın geç Ahamenid satraplık geleneği içinde süreklilik kazanmış bir ikonografik birikimin Persis'teki uzantısı olarak değerlendirilmelidir. Bu noktada özellikle dikkat çeken husus, Strootman'ın sikkenin ters yüzünde yer alan ateş sunağı sahnesini yalnızca dini bir gönderme olarak değil, "siyasi meşruiyetin görsel bir dili olarak okumasıdır." Böylece hükümdar, kendisini Ahamenid kraliyet sunağının önünde konumlandırmak suretiyle hem geleneksel İranlı erdem anlayışını hem de Seleukos imparatorluk ağı içindeki konumunu eşzamanlı olarak kodlamaktadır. Ardaxšīr'in sikkelerinin Seleukos dönemi standartlarıyla uyum içinde olması da söz konusu vasallık ilişkisini pekiştiren bir gösterge olarak yorumlanmaktadır (Strootman, 2023)

Vahbarz

Vahbarz, Frataraka araştırmalarının en tartışmalı isimlerinden biridir. Polyaenus'un Strategemata'sından aktarılan bir anekdotta, "*Oborzos*" adında birinin Persis'teki 3000 *katoikoi*'yi (askeri yerleşimciyi) öldürdüğü ifade edilir. Adı geçen *Oborzos*'un Yunanca olduğu ve Vahbarz'a karşılık geldiği uzun zamandır genel kabul görmektedir ve akademik çevrelerde ciddi bir itirazla karşılaşmamaktadır (Engels, 2013; Wiesehöfer, 2011). Asıl tartışma anekdotun tarihlendirilmesi üzerinedir ve bu, iki ana eksen etrafında yoğunlaşmaktadır. Yüksek kronolojiyi benimseyenler yukarıda dile getirilen olayı I. Seleukos ya da II. Seleukos dönemine yerleştirir. Bu yaklaşım Vahbarz'ı erken dönemde bağımsızlık arayışı içinde bir isyancı olarak konumlandırır. Düşük kronolojinin savunucuları ise olayı yaklaşık MÖ 175'e tarihlendirirler ve Vahbarz'ı Seleukos hâkimiyetinin zayıfladığı dönemde yerel direnişin temsilcisi olarak okurlar (Engels, 2013). Engels ise meseleye farklı bir perspektiften yaklaşmaktadır. Araştırmacıya göre Polyaenus'taki anekdot, tek bir olayın metin aktarımı sürecinde ikiye bölünmüş yinelemesinden ibarettir. Her iki anekdotta da 3000 kişilik bir grup söz konusudur ve her ikisi de sadık askerlerin üst bir otoritenin buyruğunu yerine getirdiği bir sahneyi betimlemektedir. Engels, gerçek olayın seyrinden bağımsız olarak bu metinlerin açık bir isyan girişiminden ziyade idari nitelikli bir müdahaleyi yansıttığı sonucuna ulaşmaktadır. Söz konusu yorum kabul edildiğinde Vahbarz, Seleukos hâkimiyetine karşı mücadele eden bir isyancı olarak değil; aksine Seleukos devletini sadık hizmetleriyle destekleyen bir yönetim yapısı içinde konumlanan bir aktör olarak değerlendirilmektedir (Engels, 2013).

Navas Moreno da bu iki anekdot arasındaki paralellikleri ayrıntılı bir incelemeye tabi tutar. 3000 sayısının ve sahne kurgusunun neredeyse birebir tekrarı, ona göre bilgi aktarımı sürecinde kaynağın ikilenmesinden kaynaklanmıştır. Sonuç olarak metinler bir isyana değil, üst bir otoritenin buyruğunu icra eden sadık bir yöneticinin müdahalesine işaret eder. Vahbarz da böylece Seleukos devletine karşı mevzilenmiş değil, onun çıkarlarına hizmet eden yerel bir aktör olarak okunmalıdır. Navas Moreno ayrıca, Vahbarz'ın sikkelerinde geçen *krny* unvanını Ksenophon'un kullanımıyla, yani "birden fazla satraplıktaki birlikleri komuta eden bir askeri yetkili" anlamıyla yorumlar. Bu çerçevede unvan, bağımsız bir egemenlik iddiası değil, Seleukoslarca tanınmış ya da tevcih edilmiş resmi bir yetkidir (Navas Moreno, 2024).

Vahbarz'ın sikkelerinde dikkat çeken bir başka unsur, kimi örneklerde karşımıza çıkan *krny* (*karanos*) unvanıdır. Yaygın kabule göre bu unvan, Ksenophon'un aktardığı Yunanca "*kāranoi*" terimiyle örtüşmektedir. Unvanın yorumlanışı, araştırmacıların benimsediği modele göre farklılaşır. Çatışma modelini savunanlar onu, Vahbarz'ın Seleukos idaresine karşı üst düzey satraplıkların yönetimini gasp etme niyetini açığa vuran provokatif bir iddia olarak değerlendirirken Engels ise, bunun aksine, unvanın bir kriz döneminde Seleukoslar tarafından Vahbarz'a resmî olarak tevcih edilmiş bir yetkiyi simgelediğini ileri sürer. Bu ikinci yorumu güçlendiren bir dayanak da Arşak/Part hanedanının kurucusu I. Arşak'ın erken dönem sikkelerinde aynı *krny* unvanına yer vermiş olmasıdır (Engels, 2013).

Vahbarz'ın sikkelerindeki *krny* unvanına dair daha kapsamlı dilbilimsel ve epigrafik çözümlemeler de bulunmaktadır. Bu çözümlemelerden biri Shayegan'a ait olup ona göre *kāren* terimi Eski Farsça *kārăna*'dan türemiştir. Bu ayrıca Küçük Asya kaynaklarında Genç Kyros'a atfedilen Ahamenid kuvvetlerinin başkomutanını tanımlayan *karanos* (*κάρανος*) unvanıyla da örtüşmektedir. Vahbarz'ın ilgili drahmisindeki ifadeyi ise Shayegan şöyle okumuştur: *Wahbarz wā*nēd/*wānād ī kāren*, "*Vahbarz muzaffer olsun*, (o ki) *komutandır* [*kāren*]." Aynı sikkenin Vahbarz'ı Ahamenid kıyafetleri içinde, dizüstü çökmüş bir Yunan düşmanı öldürürken tasvir etmesi de bu okumayı destekler niteliktedir. Shayegan, söz konusu serinin Vahbarz'ın Yunan askeri yerleşimcileri öldürmesini anma işlevi görmüş olabileceğini ileri sürer. Ayrıca I. Arşak'ın erken dönem sikkelerinde de *krny* ifadesinin görülmesi, iki hanedanın bu unvanı birbirine yakın dönemlerde kullanmış olmasının basit bir tesadüf olmadığı, terimin Seleukos emperyal çerçevesi içinde anlam kazanan siyasi-askeri bir statü göstergesi olarak okunması gerektiği ifade edilir (Shayegan, 2016).

Resim 2. Vahbarz'ın sikkelerine dair örnekler (Gholami, 2020).

Gholami, Vahbarz'ın *krny* unvanını taşıyan Tip 2B drahmi serisini incelerken çarpıcı bir kalıp bulgusuna ulaştığını ifade etmiştir. Buna göre, sikkelerin ön ve ters yüz kalıplarında belirgin oyma izleri bulunur. Aramice harfler ise alışılmadık derecede küçüktür. Bu iki teknik özellik birlikte anlamlı bir ipucu sunar. Söz konusu izler, Vahbarz'ın sikkelerini I. Seleukos'un Persepolis/Pasargad zafer sikkeleriyle ilişkilendirir. Her iki seri de aynı Makedonyalı/Seleukoslu usta tarafından oyulmuş olabilir. Bu olasılık, ortak bir gravür ustasının varlığına işaret eder. Bu "ortak gravür ustası" olgusundan

hareketle Gholami, Vahbarz ile Seleukos ya da I. Antiokhos'un belirli bir dönemde Persis bölgesinde bulunmuş olması gerektiği değerlendirmesinde de bulunur. Buna ek olarak, Vahbarz'ın bu seride kullandığı ΠΤΥΜΑ kontrol monogramı, yalnızca I. Antiokhos'un MÖ 294-281 yılları arasındaki ortak hükümdarlık veya münferit saltanat sikkelerinde karşılaşılan bir monogramla örtüşmektedir. İki bulgu birlikte değerlendirildiğinde Vahbarz'ın zafer sikkelerini Seleukos devletinin onayıyla, büyük olasılıkla da onun adına hareket eden bir *karanos* (lider) sıfatıyla bastırmış olma ihtimali gücünü korumaktadır (Gholami, 2020).

Baydād

Baydād'ın Frataraka silsilesi içindeki konumu, güncel araştırmaların en tartışmalı meselelerinden biridir. Uzun süre "ilk Frataraka" olarak kabul edilen Baydād'ın bu konumu, son dönemde yapılan çalışmalar özellikle de Hoover'ın üst-baskı analizleri ışığında yeniden değerlendirilmiş ve farklı bir çerçeveye oturtulmuştur. Sikke alt baskı kanıtlarına göre Ardaxšīr'in sikkelerinin hem Baydād hem de Vahbarz tarafından alt baskı olarak kullanılmış olması, Ardaxšīr'in her iki yöneticiden de önce konumlandığına ilişkin güçlü bir dayanak teşkil etmektedir (Engels, 2013). Önerilen en tutarlı sıralama Ardaxšīr → Vahbarz → Baydād → I. Vādfradād biçiminde ilerlemektedir. Ne var ki Engels'in modeli göz önünde bulundurulduğunda, Baydād'ın I. Vādfradād ile eş zamanlı hüküm sürmüş, hatta onunla rakip bir konumda bulunmuş olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir (Engels, 2013; Wiesehöfer, 2011). Bu da Fratarakalarda bir boy sisteminin varlığını ve her boyun bir liderinin olduğunu, aralarında da zaman zaman mücadeleler yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Baydād'ın sikkeleri, ikonografik repertuvarı bakımından Frataraka geleneği içinde ayrıcalıklı bir yer tutar. İlk seride hükümdar tahtta oturur halde, elinde asa ve standartla tasvir edilir. Bu kompozisyon büyük olasılıkla bir tahta çıkış ya da hükümdarlığın meşruiyetinin tescili sahnesine gönderme yapmaktadır. Sonraki seriler ise Frataraka sikkelerinin tipik motifi olan ateş sunağı önünde ayakta duran hükümdar figürüne dönüşmektedir. Her iki seride arka yüzde yalnızca *kyrbasia* görülür; ne var ki ön yüzde Ahamenid alt-satraplık rütbelerinin başlığını andıran farklı bir *tiara* tipi tercih edilmiştir. Bu ikonografik fark, büyük ihtimalle hükümdarın statüsünde ya da dönemin siyasi konjonktüründe yaşanan bir değişimin yansıması olarak değerlendirilmiştir. (Wiesehöfer, 2011, 2013).

Resim 3. Baydād'a ait sikkelerden örnekler. Soldaki sikke metinde bahsedilen Tip 1, sağdaki ise Tip 2 sikke grubuna ait olanlardan (Gholami, 2020).

Baydād sikke serilerinin yaygın kabul gören kronolojik sıralamasına itiraz edenler de olmuştur. Bunlardan biri de Gholami'dir. İlk bakışta doğal görünen sıra (kutsal yapı

sahneli Tip 1'den tahtta oturan hükümdar sahneli Tip 2'ye) üst-baskı kanıtları ışığında terstir: aşınmış Tip 1 ön yüz kalıpları Tip 2A sikkelerinin basımında yeniden kullanılmıştır ve bu, Tip 1'in Tip 2'den önce basıldığını açıkça gösterir. Gholami'nin bulgularına göre, Baydād'ın hükümdarlığının başlangıcı MÖ 288 sonbaharı öncesine taşınamaz (Gholami, 2020; metinde yer alan Sikke tipleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gholami, 2020.).

I. Vādfradād (I. Autophradates)

Modern araştırmacıların büyük ölçüde uzlaştığı görüşe göre I. Vādfradād, bağımsız bir hükümdar sayılabilecek tek Frataraka yöneticisidir. Onun adına basılan sikkeler ikonografik açıdan iki önemli yenilik taşır. Birincisi, "*ateş sunağının üzerinde betimlenen kanatlı figürdür*." Bu figür Ahamenid hükümdarlık ideolojisinin karizmatik güç sembolü olan *xvarənah*/*khvarnah* ile ilişkilendirilmektedir (Avesta'da *fravaši*; modern Farsça: *faravahar*). İkincisiyse hükümdarın solunda süzülerek ya da ayakta duran "*kanatlı Nike'ın onu taçlandırdığı sahnedir.*" Bu sahneyle özellikle drahmilerde karşılaşılmaktadır. Wiesehöfer'in vurguladığı gibi, Nike'ın taçlandırma sahnesi yalnızca askerî bir zaferin tescili değil aynı zamanda "*hükümdarın bağımsızlığını*" ve "*bu başarıyı kalıcı kılma iradesini de simgelemektedir*". Bu yönüyle sahne, Frataraka sikkeciliği içinde olağandışı ve açıklayıcı bir öneme sahiptir (Wiesehöfer, 2011, 2013).

Resim 4. I. Vādfradād'a ait sikke örneği.

I. Vādfradād'ın saltanatının ne zaman başladığı ise modern çalışmalarda hâlen tartışılmaktadır. Kaynaklarda onun MÖ 3. yüzyıl ile 2. yüzyıl arasında Persis bölgesinde hüküm sürdüğü ve Fratarakaların en bilinen hükümdarlarından biri olduğu ifade edilir lakin hakkında net olarak bir tarihlendirme yoktur. Bununla birlikte bilim insanları konu hakkında çeşitli yorumlar ortaya atmışlardır. Bunlardan biri olan Wiesehöfer, I. Vādfradād'ın hükümdarlığını II. Seleukos döneminin son aşaması ile IV. Antiokhos'un ölümünden sonra Seleukos merkezî otoritesinin belirgin biçimde zayıfladığı sürece yerleştirir. Engels ise yüksek kronoloji çerçevesinde I. Vādfradād'ı MÖ 3. yüzyılın ortalarına koyar ve iktidarını II. Seleukos döneminin siyasi gelişmeleriyle ilişkilendirir (Shayegan, 2011; Wiesehöfer, 2013). Bu tartışmada Justin'in (36.1.4) bir pasajının özellikle önemli olduğu vurgulanmıştır. Aktarıldığına göre MÖ 140 dolaylarında II. Demetrios, Part hükümdarı I. Mithradates'e karşı yürüttüğü seferde Persli müttefik birliklerden destek almıştır. Wiesehöfer başta olmak üzere pek çok araştırmacı bu pasajı, Persis'in söz konusu dönemde bağımsız ya da en azından yarı bağımsız bir siyasi statüyü koruduğunun açık tanığı olarak okur (Wiesehöfer, 2013).

Gholami, I. Vādfradād'ın üç aşamalı sikke üretimini bir iktidar mücadelesinin nümizmatik izi olarak değerlendirmiştir. Ona göre I. Vādfradād erken dönem (Tip 1) tetradrahmilerinde kendinden önceki Seleukos ve Frataraka sikkelerini sistematik biçimde alt-baskıya tabi tutmuştur. Bu uygulamanın hedefleri arasında Baydād'ın Tip 1 ve Tip 2A tetradrahmileri de yer alır. Tip 2 sikkelerinde ters yüzdeki standart üzerinde duran kartal motifi giderek belirginleşir. Gholami bunu "*egemenliğin görsel bir ilanı*" olarak yorumlar. Tip 3 sikkelerinde ise sürecin tamamlandığı ifade edilir. Nike'ın I. Vādfradād'ı taçlandırdığı kompozisyon, Baydād'ın kesin yenilgisinden sonra darp edilmiş ve II. Vādfradād döneminde de değiştirilmeden sürdürülmüştür. 2015'te Şiraz yakınlarında bulunan 305 sikkelik define de bu kronolojiyi desteklemiştir. Definedeki sekiz Baydād tetradrahmisine karşılık 297 I. Vādfradād tetradrahmisinin çıkması, Baydād'ın kısa ve çalkantılı saltanatından sonra I. Vādfradād'ın görece uzun ve istikrarlı bir dönem sürdürdüğünü sayısal olarak da gösterir (Gholami, 2020).

Marest-Caffey'nin Susa zafer sikkeleri üzerine yaptığı kalıp çalışması ise I. Vādfradād'ın alt-baskı uyguladığı Seleukos sikkelerini doğrudan saptayarak Frataraka kronolojisi için en güvenilir ölçütlerinden birini sağlamıştır. Buna göre I. Vādfradād hem MÖ 301 sonrasına tarihlenen bir zafer tipi tetradrahmiyi hem de MÖ 281 sonrasına ait bir I. Antiokhos at-başlı tetradrahmisini alt-baskı malzemesi olarak kullanmıştır. Aynı uygulamanın yaklaşık MÖ 261'e tarihlenen bir II. Antiokhos drahmisini de hedef aldığı belgelenmiştir. Bu üç bağımsız ölçüt bir arada değerlendirildiğinde, I. Vādfradād'ın saltanatının MÖ 3. yüzyılın ortalarına dek uzandığı açıkça görülür ve düşük kronolojinin önerdiği MÖ 2. yüzyıl başı tarihlemesi nümizmatik veriler ışığında savunulamaz hâle gelir. Marest-Caffey ayrıca, Seleukos merkezî yönetimine bağlı resmî Susa darphanesine ait bir ön yüz kalıbının sonradan darp sürecinde yeniden kullanıldığını belgeler. Bu somut kanıt, Susa darphanesi ile Persis'teki yerel atölye arasında doğrudan bir bağ kurulduğunu gösterir ve Frataraka sikkeciliğinin Seleukos resmî üretiminden bütünüyle kopuk yerel bir olgu olarak değil, imparatorluğun parasal altyapısıyla organik bağ taşıyan bir süreklilik içinde okunması gerektiğine işaret eder (Marest-Caffey, 2016).

FRATARAKALARDAN ARŞAK/PART VE SASANİ ÇAĞLARINA: SÜREKLİLİK VE KOPUŞ

Önceki bölümlerde Fratarakaların kavramsal arka planı, kronolojik sıralaması ve bireysel yöneticilerinin profilleri ortaya konulduktan sonra, hanedanın MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geçirdiği dönüşümün ve bıraktığı ideolojik mirasın izini sürmek, çalışmanın esas tezini doğrudan sınayan aşamaya karşılık gelmektedir. Bu bölümün temel sorusu şudur: Frataraka deneyimi, Ahamenid sonrası İran dünyasında yalnızca yerel bir bölüm mü olmuş, yoksa kendisinden sonra gelen Arşakid/Part ve Sasani hanedanlarının imparatorluk ideolojilerine aktarılan kalıcı bir repertuvardan mı bahsetmiştir? Aşağıdaki alt başlıklarda önce Arşakid/Part hanedanının Fratarakaları yerinde bırakan politikası ve bu tercihin ideolojik anlamı ele alınacak, ardından Frataraka sembolik repertuvarının Sasani krallık kuramına nasıl güçlendiği, ateş sunağı ikonografisi, *khwarnah* motifi, *bgy*/*bayān* unvanı ve "tanrıların soyundan" formülü üzerinden incelenecek; son olarak Frataraka-Seleukos ilişkisinin sunduğu yarı-özerk vasal modelin Arşakidler/Partlar için bir emsal oluşturup oluşturmadığı sorusu tartışılacaktır. Bu üçlü inceleme, makalenin merkezî iddiası olan Fratarakaların marjinal bir "ara hanedan" değil, İran imparatorluk geleneğinin Ahamenidlerden Sasanilere

uzanan aktarımında çok önemli bir kurucu halka olduğu düşüncesini somut tarihsel kanıtlara dayandırmayı amaçlamaktadır.

Part/Arşak Dönemi

Part dönemi, Frataraka tarihi açısından sıradan bir kronolojik ardıllık evresi değil, Ahamenid imparatorluk mirasının Part siyasi kültürüne ve oradan da Sasani hanedan kimliğine aktarılmasında kurucu bir ara halka işlevi gören bir dönüşüm sahnesidir. Güçlü ve savaşçı yönleriyle bilinen Part devletinin kuruluşunda Parthia'nın doğusundan gelen Parni topluluğunun belirleyici bir etkisi olmuş; söz konusu devlet literatürde Partlar, Arşaklar/Partlar ve Eşkaniler adlarıyla da anılmıştır. İran coğrafyasına hâkim olan Yunan kökenli unsurların zayıflamasıyla birlikte Partlar MÖ 250'de tarih sahnesine çıkmıştır (Beyânî, 2020). Partlar MÖ 140 dolaylarında Persis üzerindeki egemenliklerini pekiştirdiklerinde dikkat çekici bir siyasal tercihte bulunmuş, Frataraka yöneticilerini görevden almak yerine onları yerlerinde bırakmıştır. Wiesehöfer'e göre bu tercih, sikke basma hakkı da dâhil olmak üzere Frataraka hanedanının yetkilerinin bütünüyle korunmuş olmasıyla birlikte ele alındığında, söz konusu statükonun yeni bir siyasî düzenlemeden ziyade Seleukos öncesi siyasi koşulların bir tür yeniden tesisi olarak okunması gerektiğine işaret etmesi bakımından önem taşımaktadır. Nitekim Partlar, MÖ 140-129 yılları arasında hem VII. Antiokhos'un doğu seferiyle hem de Sakaların yol açtığı ağır askerî baskıyla eşzamanlı biçimde mücadele etmek zorunda kaldıklarından, Persis'i doğrudan askerî yollarla denetim altına almak yerine yerel hanedanla uzlaşmayı tercih etmiştir. Bu tercih dönemin siyasî koşulları içerisinde son derece akılcı bir strateji olarak değerlendirilmektedir (Wiesehöfer, 2013). Bu siyasal pragmatizmin izlerini Strootman daha geniş bir karşılaştırmalı çerçeveye taşıyarak okur: araştırmacıya göre söz konusu süreklilik olgusu Persis ile sınırlı kalmayıp Hellenistik Doğu'nun bütününü kapsayan bir örüntünün parçasıdır. Erken Part dönemi ile Fratarakalar arasında gözlemlenen *kyrbasia* paylaşımı gibi ikonografik paralellikler -özellikle her iki hanedanın da bu başlığı Seleukos hiyerarşisinin vasal mensupları sıfatıyla benimsemiş olması- rastlantısal bir örtüşme olarak değerlendirilemeyecek denli belirgin bir örüntü oluşturur. Strootman'a göre bu örüntü, iki grubun da Seleukos sarayı çevresinde doğrudan temas hâlinde bulunduğuna ve imparatorluğun hareketli saray ağı aracılığıyla ortak bir görsel-siyasal dili paylaştığına işaret etmektedir. Dolayısıyla söz konusu paralellik, Fratarakaların ve Partların açık bir bağımsızlık iddiasını değil, Seleukos yapısı içinde giderek derinleşen özerklik düzeylerini yansıtmaktadır. Partların MÖ 140 sonrasında Fratarakaları tasfiye etmek yerine kendi vasal sistemleri içerisinde muhafaza etmeyi tercih etmiş olmaları da bu bağlamda imparatorluklar arası geçişte yönetimsel ve ideolojik sürekliliğin somut bir tezahürü olarak okunabilir. Nihayetinde Strootman'a göre, Fratarakaların biçimlendirdiği imparatorluk Persianizmi, Part imparatorluk ideolojisinin beslendiği başlıca kaynaklardan birine dönüşmüş ve bu suretle Sasani hanedan kimliğinin oluşum sürecinde kurucu bir işlev üstlenmiştir (Strootman, 2017). Bu cümleden hareketle de Fratarakaların taşıyıcı bir unsur olarak İran medeniyetinde önemli bir ro üstlendikleri anlaşılmaktadır.

Strootman'ın ortaya koyduğu bu ideolojik sürekliliğe dair sav, arkeolojik veriler tarafından da büyük ölçüde desteklenmektedir. Callieri ve Askari Chaverdi'nin Frataraka hanedanıyla doğrudan ilişkilendirilebilecek arkeolojik bulgularını ayrıntılı biçimde ele aldıkları çalışmalarında bu doğrultuda özellikle bir eser dikkat çekmektedir. Bu, Orta

Farsça bir yazıtı ihtiva eden ve II. Dārāyān, II. Ardaxšahr, Wahīxšahr silsilesini belgeleyen gümüş bir kasedir. Buluntu yeri tespit edilemeyen ve günümüzde özel bir koleksiyonda muhafaza edilen bu kap, Seleukos ve Part dönemlerine özgü metal işçiliği geleneğiyle biçimsel açıdan belirgin bir uyum sergilemektedir. Merkezî madalyonda sağa dönük hörgüçlü bir hayvanın betimi yer almaktadır. Bu sahne, farklı motiflerle bezenmiş çok katmanlı dekoratif şeritlerden oluşan bir kuşakla çevrelenmektedir. Araştırmacılara göre kasedeki figüratif madalyon ile çok katmanlı kompozisyon düzeni, Hellenistik Yakın Doğu'ya atfedilen muhtelif kaplarla belirgin bir biçimsel yakınlık sergilemektedir. Bu olgu, söz konusu üretimin Seleukos-Part dönemlerinin Hellenistik estetik beğenisiyle bütünleşmiş yerel bir zanaat geleneğinden neşet ettiğine işaret etmektedir. Bulgunun ötesinde, Nakş-i Rüstem'deki I. Darius mezar cephesinde yer alan ve MÖ 3. yüzyıla tarihlendirilen Aramice yazıtta Seleukos adının okunduğuna ilişkin öneri de bölgede Seleukos hanedanıyla ilişkili bir izin ya da resmî bir törene katılımın varlığına işaret eden önemli bir veri sunmaktadır. Bununla birlikte Callieri ve Chaverdi'ye göre, Sasani dönemine tarihlenen sur duvarlarının altında daha erken bir evreye ilişkin somut bir arkeolojik kanıtın bugüne dek tespit edilememiş olması, Naqš-i Rüstem'in Ahamenid sonrası dönemdeki işlevinin ve söz konusu mekânın Frataraka döneminde ne şekilde kullanılmış olabileceği sorusunun hâlâ açıkta kalmasına yol açmaktadır (Callieri & Askari Chaverdi, 2013).

Açıkta kalan sorulardan biri de İstakhr'ın kökeni meselesidir. Bu mesele, Callieri ve Askari Chaverdi'nin Frataraka araştırmalarında önemli görülen bir sorundur. Araştırmacılara göre Hellenistik kaynaklarda geçen "Persepolis" adının pek çok bağlamda Persepolis'in kendisini değil, yaklaşık 13 km kuzeydeki İstakhr'ı işaret ettiği görüşü literatürde geniş kabul görmektedir. Bununla birlikte Herzfeld ve Schmidt'in İstakhr kazıları, Sasani tabakasının altında herhangi bir Ahamenid sonrası yapı katı ortaya koyamamış; yalnızca birkaç Frataraka sikkesi, devşirme Ahamenid mimari unsurları ve küçük bir taş kap parçası tespit edilebilmiştir. Orta Persçe metinler ise son Part hükümdarı IV. Artabanus'un (bazı metinlerde V. Artabanus olarak da geçer) düşmanı Ardaxšīr ī Pābagān'ın İstakhr'da ikamet ettiğini ve kenti kendisinin kurduğunu aktarmaktadır. Bu veriden hareketle bazı araştırmacılar İstakhr'ı Frataraka hanedanının yönetim merkezi ve darphanesi olarak konumlandırma eğilimindedir. Callieri ve Chaverdi'ye göre tartışmanın çözümüne ulaşmanın en güvenilir yolu, geç Arşakid/Part ile erken Sasani arasındaki geçiş katmanlarını doğrudan hedefleyen stratigrafik bir kazıdan geçmektedir. Araştırmacılar ayrıca Frataraka sikkeciliğinin görece geç bir tarihe yerleştirilmesinin, hanedanın Arşakid/Part hâkimiyetiyle eşzamanlı ortaya çıkmış olabileceği ihtimalini güçlendirdiğini ve bu çerçevede İstakhr'ın kuruluşunun da yeniden değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Callieri & Askari Chaverdi, 2013). Sonuç olarak Part dönemine ilişkin bu üç boyutlu görünüm -siyasal-ideolojik süreklilik, maddi kültür bulguları ve tartışmalı yerleşim arkeolojisi- Fratarakaların Ahamenid imparatorluk mirasını Part siyasal kültürüne ve oradan da Sasani hanedan kimliğine taşıyan kurucu aktörler olarak konumunu güçlü biçimde desteklemektedir.

Part hâkimiyeti altında Persis'i yöneten bölgesel krallara ilişkin doğrudan kanıtların ezici bir bölümü de yine nümizmatik malzemeden ibarettir. Wiesehöfer'in vurguladığı üzere, bu döneme ait sikke yazıtları genellikle "X, kral, Y kralın oğlu" biçiminde sabit bir formül izlemekte ve söz konusu formülasyon açıkça Arşak/Part sikke

geleneğinden esinlenmektedir. Bu durum, Persis vasallarının Part üst hâkimiyetinden bağımsızlaşma yönünde bir çaba içinde olmadığını göstermektedir. Wiesehöfer'in Strabon'dan (15.3.24) aktardığı Augustus dönemi Persis krallarının Partlara tabi olduğuna dair notu da bu tabloyu doğrulamaktadır. I. yüzyılda bazı araştırmacılar, *Periplus Maris Erythraei* adlı denizcilik metnindeki "Persis Krallığı" (*basileia tês Persidos*) ifadesinden hareketle bağımsız bir Persis senaryosu öne sürmüştür. Ancak Wiesehöfer'e göre metnin Characene limanı Apologos'u da bu krallığın bir parçası olarak sunması, ifadeyle kastedilenin Persid kralı değil doğrudan Arşak İmparatorluğu olduğuna işaret etmektedir. I. yüzyılın sonlarına tarihlenen ve Part kraliyet hanesine yakın bir "*kyrios*" unvanlı yöneticiye ait küçük gümüş sikkelerden oluşan bir define de Michael Alram'ın önerisine göre, Arşakidlere/Partlara sadık bir tebaanın yerel Persid krallarına karşı giriştiği bir isyanın izini taşıyabilir; ne var ki bu bulgu da bağımsız bir Persis dönemine kanıt oluşturmamaktadır. Part-Sasani geçişine ilişkin bir başka veri kümesi ise Süryani Hıristiyan geleneğinden, özellikle de "Arbela Vakayinamesi"nden gelmektedir. Bu kaynağa göre Part hükümdarı Vologases, Habil'in piskoposluğu döneminde 120.000 askerle Perslerin üzerine yürümüş ve onları Horasan'da ağır bir yenilgiye uğratmıştır; gerçi bu rakamın tarihsel güvenilirliği de literatürde tartışmaya açıktır (Wiesehöfer, 2007).

Erken Sasani iktidarının idari zeminini anlamak açısından Wiesehöfer'in Taberî'den (I, 814 vd., de Goeje) aktardığı ve çok daha geç bir dönemden süzülmüş olsa da belirli bir tarihsel makuliyet taşıyan kayıtlar önemlidir. Bu kayıtlara göre İstakhr kralı, bölge krallarına ve garnizon komutanlarına doğrudan emir verme yetkisine sahipti. Nitekim erken dönem "*kyrios*" unvanlı Persis yöneticileri de zamanla Sāsān'ın taşıdığı "*kyrios*" (Orta Farsça MR'HY) statüsünden Pābag'ın ulaştığı "*basileus*" (kral) statüsüne terfi etmiştir. Bişâpur'daki Orta Farsça-Partça çift dilli yazıtın Sasani çağının başlangıcını MS 205/6 olarak vermesi ile Taberî'nin Ardaxšīr'in ayaklanmasını MS 211/2'ye tarihlemesi, Sasani bağımsızlık mücadelesinin Roma-Part savaşları ve VI. Vologases ile kardeşi IV. Artabanus arasındaki taht kavgasıyla eşzamanlı geliştiğine işaret etmektedir Nitekim 224 yılındaki Hürmüzgan Savaşı'nda Ardaxšīr'in Artabanus'u yenilgiye uğratmasına dek bu çekişme, imparatorluk ölçeğinde değil Fars'a özgü bölgesel bir taht kavgası olarak değerlendirilmekteydi (Wiesehöfer, 2007).

Sasani Çağının Habercisi

Araştırmacılara göre Sasani siyasi ve kültürel dönüşümüne zemin hazırlayan "antik geleneklerin yeniden doğuşu" retoriği hanedanın özgün bir icadı değildir. Bu, Pers aidiyet bilinci ile bölgesel kimliğe dayalı köklü bir kültürel sürekliliğin doğal bir uzantısı olarak okunmalıdır. Erken dönem Sasanileri kendilerini Pers dünyasının görkemli kalıntılarından oluşan mirasın biricik koruyucuları olarak sunmuş olsalar da bu hatırlama edimi büyük ölçüde kendilerine zaman açısından daha yakın bölgesel öncelleri Fratarakaların biriktirdiği sembolik repertuvara da borçludur. Sasaniler, daha ilk aşamada Pers kraliyet ritüellerine ait mekânların ve hafıza alanlarının Hellenistik, Arşakid/Part ve Ahamenid sonrası taşra dönemi boyunca biriken çok katmanlı yorumlarından beslendiler ve bu yorumlara karşı özgün bir konum geliştirdiler (Canepa, 2018).

MÖ ikinci yüzyılın başlarında Persis artık Makedon valiler tarafından değil yerel yöneticilerce idare ediliyordu. Bu yöneticiler, Seleukos hanedanının iktidarı süresince

merkezî otoriteye gevşek bir sadakat bağıyla bağlı kalmakla birlikte, büyük ölçüde özerk biçimde yönettikleri eyalette Ahamenid geçmişiyle canlı ve sistematik bir etkileşim programı yürütmüşlerdir. Kendilerine, Ahamenid idarî yapısındaki alt-satraplık valilik unvanından türetilen frataraka adını vermişler; üstlendikleri rol imparatorluk ölçeğinde açık bir iddia taşımamış olsa da Dārāyān (Eski Farsça Dārayavahu) ve Ardaxšīr dahil olmak üzere pek çok eski Ahamenid hanedan ismini kullanmayı sürdürmüşlerdir. Bu da onların Ahamenid mirasından edindikleri kültürel mirası taşıdıklarını göstermektedir. Arkeolojik ve görsel kanıtlar da, Fratarakaların kendi resmî temsilleri için prestijli bir referans çerçevesi olarak Ahamenid görsel kültürünü bilinçli bir tercihle benimsediklerini açık biçimde ortaya koymaktadır (Canepa, 2018).

Frataraka hükümdarlarının erken dönem sikkelerinin ön yüzlerinde yer alan portre tasvirleri Hellenistik kraliyet ikonografisinin belirgin etkilerini yansıtmaktadır. Bunlar diadem başta olmak üzere döneme özgü bazı krallık simgelerini barındırmaktadır. Bununla birlikte hanedanın baskın görsel sembolü, kökeni Ahamenid İmparatorluğu'nda hizmet gören satrapların giyimine uzanan bir başlık olan "*kyrbasia*" (Eski Persçe'de *kurpāsa*) olmuştur. Hükümdarlara ait kraliyet kostümleri, çağdaş Hellenistik iktidar işaretlerini Pers geçmişine ait unsurlarla ustaca harmanlayan bir bileşim sergilemektedir. Nitekim Baydad'ın tetradrahmilerinin arka yüzlerinde hükümdar, Ahamenid tarzı bir tahtta otururken sol elinde bir çiçek tutar biçimde betimlenmekte; ancak kostümü kraliyet nişanlarını doğrudan taklit etmek yerine belirgin biçimde satraplara özgü bir karakter taşımaktadır. Figürün elinde tuttuğu asa, Ahamenid kabartmalarındaki muadillerini andırsa da biçimsel açıdan Pers değil Seleukos modellerinden esin almaktadır. Fratarakalar, kraliyet nişanlarına ek olarak çevrelerinde halen ayakta duran Ahamenid kraliyet mimarisinin ve mimari bezemelerin en belirleyici unsurlarını da sikkelerinin görsel öğeleri olarak aktarmışlardır. Sikkelerin büyük çoğunluğunda, tüm Ahamenid kraliyet mezarlarında, Persepolis kabartmalarının pek çoğunda ve farklı mühür örneklerinde tanınan "*kanatlı disk sembolü*" yer almakta; bu sembolün içinden yükselen bir erkek büstü tasvir edilmektedir. Basımların önemli bir bölümünde, söz konusu ilahi figür, çerçeveli bir tavan ya da çerçeveli kapı imgesine sahip basamaklı, dikdörtgen bir yapının üzerinde süzülmektedir. Bu kompozisyon, Persepolis'teki Ahamenid mimari formlarını ve kale burçlarını doğrudan çağrıştırmaktadır (Canepa, 2018). Frataraka silsilesi içerisinde Arşakid/Part etkisini yansıtan ikonografisiyle dikkat çeken III. Vādfradād veya IV. Vādfradād, hanedanın son yöneticisi olarak kabul edilmekte ve yaklaşık MÖ 2. yüzyılın ortaları ya da sonlarına tarihlendirilmektedir. Yerel Persis hanedanları için kesintisiz bir kurumsal süreklilikten söz etmek güç olmakla birlikte, bu yapılar Sasani öncesi kral unvanı taşıyan yöneticiler ile sonraki dönemlerin uzak öncülleri arasında bir köprü işlevi görmeyi sürdürmüştür (Shayegan, 2011; Wiesehöfer, 2013). Fratarakaların Sasani çağıyla kurduğu ilişki, birden fazla düzlemde belirleyici bir önem taşımaktadır. Her şeyden önce, Frataraka sikkelerini karakterize eden ikonografik dil, ateş sunağı önünde ibadet eden bir hükümdar tasviri, Ahamenid kaynaklı sembolik repertuvar ve din ile devlet ideolojisinin iç içe geçmiş kurgusu, Sasani ikonografisinin biçimlenmesinde önemli bir esin kaynağı işlevi üstlenmiştir. Bununla birlikte Ahamenid krallık kimliğini Zerdüştî gelenekle bileştirme yönündeki sistematik çaba, ileride Sasani imparatorluk ideolojisinde olgun bir senteze dönüşecek olan eğilimin erken filizlenmelerini yansıtmaktadır. Frataraka sikkelerinin doğrudan halefleri olarak

değerlendirilen erken Sasani sikkeleri de zaman zaman bilinçli bir süreklilik arayışının açık izlerini taşımaktadır (Engels, 2013; Wiesehöfer, 2011).

Wiesehöfer'in siyasi miras konusundaki değerlendirmesi bu bağlamda özellikle aydınlatıcı bir nitelik taşımaktadır. Araştırmacıya göre Fratarakalar, hedeflerini bölgesel ölçekle sınırlandıran ve kendi coğrafi etki alanlarını aşan bir iktidar iddiasından kaçınan tutumları sayesinde aynı bölgede peş peşe egemenlik kuran üç büyük imparatorluğun, Seleukosların, Arşakidlerin/Partların ve nihayetinde Sasanilerin, siyasi çerçevesi içerisinde varlıklarını sürdürebilmiş ve kısmi konumlarını koruyabilmişlerdir. Bu ölçülü siyasi tutum, bölgesel otoritenin uzun vadede muhafazasında belirleyici bir strateji olarak işlev görmüştür. Nitekim Fratarakalar için krallık anlayışı, Persis'in sınırları ötesine yayılan kapsayıcı bir egemenlik talebine değil, bölgenin içsel işleyişini ve kurumsal sürekliliğini güvence altına almaya yönelmiştir (Wiesehöfer, 2011, 2013).

Sasani hanedanının kökenlerine ilişkin kapsamlı çözümlemeler Sāsān adının Persis'te ortaya çıkışını doğrudan Frataraka sürekliliği ile ilişkilendiren önemli bir saptamada da bulunmaktadır. Buna göre Sāsān adı Persis'te Arşakid/Part dönemi öncesine ait herhangi bir kaynakta belgelenmemekte; adın Pers kökenli olduğuna ilişkin bir kanıta da rastlanmamaktadır. Buna karşılık söz konusu ad, Partia, Margiana ve Doğu Partia'ya ait belgelerde belirgin biçimde daha sık yer almakta; Ardaxšīr ī Pābagān'ın hanedan soyunun gerçekten bir Sāsān figürüne dayandığı kabul edildiğinde, bu atanın Persis yerel geleneğinden değil, Doğu Partia ve olasılıkla Hint-Partia kaynağından geldiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bununla birlikte Olbrycht, Ardaxšīr'in soykütüğündeki Pābag figürünü doğrudan Persis'in yerel yönetim geleneğiyle özdeşleştirmektedir. Estakhr'ın yöneticisi konumundaki Pābag, Frataraka ve Persis kralları dönemine uzanan kadim yerel otoritenin son temsilcilerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede Sasani hanedanının kuruluşu, Persis'in yerel hanedan geleneği ile doğu kaynaklı Arşakid/Part aristokratik tabakasının bileşimini yansıtmakta; Fratarakaların inşa ettiği yerel yönetim meşruiyeti ise bu sentezin temel zemini işlevini görmektedir (Olbrycht, 2016).

Daryaee, Arşakidlerin/Partların Sasani milli tarih yazımından nasıl bilinçli bir tercihle dışlanıp silindiğini ayrıntılı biçimde ele alır. Ona göre Sasanilerin Ahamenidleri de benzer bir akıbete terk etmesinin temel nedeni, Arşakidlerin/Partların haleflik söylemi içinde Ahamenid mirasını önceden kendilerine mâl etmiş olmalarıdır. Arşakidler, Grek geleneğine duydukları hayranlıktan giderek uzaklaşarak İran kaynaklı gelenek alanına, özellikle Ahamenid mirasına, yöneldiler. Bu yüzden I. Ardaxšīr hem Arşakid/Part siyasal mirasını hem de onların haleflik iddiasıyla üstlendiği Ahamenid mirasını örtbas etmek zorunda kaldı. Geriye yalnızca Sasani kutsal tarih kurgusuna işlevsel biçimde hizmet eden figürler kaldı. Bunların başında, Ahamenid III. Darius ile Persis Dārāyānid geleneğinin iç içe geçirildiği iki Dārā figürü gelir. Kurgunun izleri Firdevsî'nin Şâhnâme'sinde de açıkça görülür: şair Arşakidleri/Partları yalnızca kısa bir soy kütüğüyle tanımlanan, tarihsel anlatıları aktarılamayan adlar olarak geçiştirir (Daryaee, 2018).

Daryaee, erken Sasani krallık ideolojisini incelediği çalışmasında *bgy*/*bayān* unvanının geçirdiği anlamsal dönüşüme özellikle dikkat çeker. Ona göre Ahamenid döneminin hiçbir safhasında Pers kralları, bir insanı nitelemek için "tanrı, efendi" anlamına gelen bay sözcüğünü kullanmadılar. Kelimenin temel anlamı "*dağıtıcı*" olmakla birlikte Eski Persçe yazıtlar aracılığıyla zamanla "*tanrı*" anlamını da kazanmıştır. Sasani

döneminde *bay* terimi hem kralı hem de toplumda yüksek konuma sahip kişileri tanımlamak için kullanıldı; çoğunlukla "*Haşmetli*" olarak çevrilse de "*tanrı*" ya da "*ilahî*" karşılıklarını da içeren bir anlam yelpazesine yayıldı. Daryaee, *bay* sözcüğünün "*kralı ilahi bir varlık olarak*" nitelediği okumasının son derece yerinde olduğunu vurgular ve İran dışında da benzer bir geleneğe, İran'da Hellenizm etkisinin yoğunlaştığı Ahamenid sonrası dönemde rastlandığını ekler. Bu çerçevede Part dilindeki *bagpuhr* terimi, Selevkos ve ardından Part sikkelerinde görülen Yunanca *θεοπάτωρ* (*Tanrının oğlu*) unvanının yansıttığı Hellenistik etkinin bir dışavurumudur. Dönem hükümdarları açısından ilahi ilişkilendirmeler hiç de seyrek değildir. Bu durumun çarpıcı örneklerinden biri, Çin imparatorunu nitelendirmek için kullanılan ve "*göğün oğlu*" (*tiānzǐ*) anlamındaki Çince kavramın Farsça karşılığı olan *faġfūr* unvanıyla ilişkilendirilen Partça *bagpuhr* ve Soğdca *βγpwr* terimleridir. Daryaee'ye göre bu unvan, Arşakid/Part *bagpuhr* geleneğinden süzülerek erken Sasani sikkelerine de geçmiştir. I. Ardaxšīr'in "*kē čihr az yazdan*", yani "*tanrıların soyundan*" ifadesini benimsemesi de Persis'teki Hellenistik krallık anlayışının doğrudan uzantısı olarak okunmalıdır. Böylece Fratarakaların "*lhy*" ifadesiyle sahiplendiği ilahî köken iddiası, Sasani krallık kuramının köklü bir öncülü konumuna yükselir. Persepolis'teki erken Sasani grafitilerinin açıkça gösterdiği gibi, imparatorluğun kurucuları Pābag ve Ardaxšīr bizzat bu anıtsal mekânda belgelenmiştir. Bu, Fratarakaların yüzyıllar öncesinde başlattığı mirası sahiplenme sürecinin kesintisiz devam ettiğinin somut kanıtıdır (Daryaee, 2008, 2022).

Sasani hükümdarını "*bay*" sıfatıyla nitelemek, onun beşerî düzlemden çok ilahî alana yakın bir konumda tasavvur edildiğine işaret eder. Skjærvø, 3. yüzyıl Orta Persçe paleografisi üzerine yaptığı incelemelerden hareketle "*bgy*" unvanının "*ilahi*" anlamı taşıdığını ve Yunanca "*theos*" kavramının karşılığı olarak kralın tanrısal statüsünü temsil ettiğini ortaya koyar. Daryaee de bu çizgiyi izleyerek erken dönem Sasani hükümdarlarının "ilahi varlıklar" olarak tanınmayı amaçladıklarını ve "*bay*" teriminin bu dönemde Pers zihniyetindeki tam karşılığıyla, yani "*ilahi*" anlamıyla kullanıldığını ileri sürer (Daryaee, 2008). Daryaee, erken Sasani krallık ideolojisinin bu bileşik yapısını ayrıntılı biçimde çözümler. I. Ardaxšīr'in ilk sikke ve yazıtlarında geçen başlık, "*mazdēsn bay ardashir šāhān šāh ērān kē čihr az yazdan*", yani "*Tanrı Mazda'ya tapan, tanrısal Ardaxšīr, İranlıların şehinşahı, sureti/tohumu tanrılardan gelen*" biçiminde okunur. Daryaee'ye göre bu unvan silsilesini oluşturan her öge farklı bir geleneğe yaslanır. *Mazdēsn* Avesta geleneğini yansıtırken *bay* unvanı, Persis'teki Hellenistik ilah-kral anlayışının doğrudan uzantısıdır. "*Bay*" teriminin Ahamenid döneminde hiçbir biçimde bir insanı tanımlamak üzere kullanılmadığı vurgulanır ve bu unvanın Fratarakaların "*bayān*" kullanımından Arşakid/Part "*bagpuhr*" (θεοπάτωρ: "tanrının oğlu") geleneği yoluyla erken Sasani sikkelerine intikal ettiği ileri sürülür. Böylece Fratarakaların *prtrk' zy 'lhy'* formülüyle benimsediği "ilahî ata" referansı, Sasani krallık kuramının doğrudan öncülünü oluşturur. "*Kē čihr az yazdan*" ifadesini Daryaee "*sureti/tohumu tanrılardan gelen*" biçiminde yorumlar; formülün antik İran tarihinin hiçbir döneminde görülmeyen özgün bir iddia niteliği taşıdığını belirtir ve Ardaxšīr'i Ahamenid değil, Fratarakalar üzerinden şekillenen Hellenistik-Persis sentezinin bir ürünü olarak değerlendirir. Sonuç olarak erken Sasani krallık ideolojisi Avesta geleneğini, Ahamenid-Persis mirasını, Hellenistik ilah-kral anlayışını ve Arşakid/Part titülatür birikimini özgün bir bileşim içinde buluşturan hibrit bir yapı sergiler. Bu sentezin temel halkalarından biri olan

Fratarakalar, "*bay*/*bgy*" kavramını siyasi meşruiyetin merkezine yerleştirerek Sasanilerin hem teolojik hem de siyasi mirasının zeminini önceden hazırladılar (Daryaee, 2008). Sasanilerin inşa ettiği üç-merkezli dünya tasavvurunu da ayrıntılı biçimde çözümleyen bilim insanlarının bu tasavvura göre dünya Ēran (İranlılar), Hrōm (Romalılar) ve Tūrān (Türkler/Çinliler) arasında üçlü bir bölünme içindedir; evrensel hâkimiyet ise ilahi nur aracılığıyla Ēraz/Ēraj'ın soyuna, yani İranlılara, kalıcı biçimde tahsis edilmiştir.

Söz konusu tarih anlayışı, Fratarakaların Persis'te sergilediği siyasi ve sembolik tutumla doğrudan örtüşmektedir: *prtrk'* unvanını benimseyerek kral unvanından bilinçli bir mesafe alan, ancak sikkelerinin arka yüzünde tanrısal nurun ikonografisini ısrarla işleyen bu yöneticiler, anılan şemanın sonraki kuşaklarca içselleştirilmesini hazırlayan ideolojik zemini fiilen kurmuşlardır. Nitekim Sasani İmparatorluğu'nun altıncı yüzyılda tamamlanmış görünümüyle billurlaşan bu dünya görüşü, kökleri itibarıyla MÖ 3. yüzyılda Persepolis terasının bitişiğinde inşa edilen Frataraka yapı kompleksine dek uzanır (Canepa, 2018; Daryaee, 2018).

Sasani krallık ideolojisinin Avesta köklerini çözümlerken Fratarakaların bu oluşum içinde üstlendiği aracı role ayrı bir önem atfeden Skjærvø'ya göre, Pehlevi metinlerinde aktarılan şu saptama belirleyicidir: Jamshed'e özgü iyi krallığın *khwarrah*'ı ile iyi Mazda geleneğinin (*dēn*) *khwarrah*'ı bir arada tecelli ettiğinde Kötü Ruh ortadan kaldırılacak ve evren kalıcı olarak "*frasha*", yani "yenilenmiş, tazelenmiş ve bütünleşmiş" bir hâle kavuşacaktır. Bu kozmolojik tasarım salt metinsel bir öğreti olmayıp, görsel bir dile de yansımıştır. Bu sentezin ikonografik karşılığı, Persepolis Apadana kabartmalarındaki aslan-boğa sahnelerinde açıkça izlenebilir. Skjærvø'ya göre bu ikonografik program Ahamenid hanedanından Fratarakalara, oradan da Sasanilere kesintisiz biçimde aktarılmıştır. Fratarakaların sikkelerinde *khwarnah*'ı temsil eden kanatlı figüre verdikleri merkezî konum, kozmolojik çerçeve ile yönetimsel meşruiyeti bilinçli bir tasarımla buluşturan kurucu bir adımdır.

Bu sürekliliğin en olgun ifadesi Sasani döneminde görülür. I. Ardaxšīr'in Nakş-i Rüstem kabartmasında hükümdarın zaferi, Ohrmezd'in (Avestaca Ahura Mazda, Eski Persçe Ahuramazda, Pehlevice Ohrmazd; yani "iyilik" ilkesi) Kötü Ruh (Avestaca Angra Manyu, Pehlevice Ahrimen) üzerindeki kozmik alemdeki galibiyetine denk düşer: yenilgiye uğratılan Arşakid hükümdarı kralın atının ön ayakları altında yatarken Kötü Ruh bizzat Ohrmezd'in atının altında resmedilmiştir. Böylece Fratarakaların başlattığı *khwarnah-dēn* sentezi, Sasani krallık ritüelinin siyasi ve kozmolojik boyutlarını tek bir ikonografik dilde birleştiren olgun ifadesine kavuşur (Skjærvø, 2013).

Persid sikkeciliğinin son evresini ve Sasani hanedanına geçişi nümizmatik açıdan ayrıntılı biçimde ele alan çalışmalarda tetradrahm basımının Frataraka döneminin sona ermesiyle birlikte, büyük olasılıkla Arşakid/Part baskısı sonucunda terk edilmesi ve Persid sikkelerinin gümüş, bronz ve bakır drahm ile daha küçük kesirlere indirgenmesi, Persis'in bölgesel siyasetteki etkinliğinin gerilediğini en somut biçimde gösterdiği ifade edilir. Darphane faaliyetinin Istakhr'da sürdüğü tahmin edilse de bu bilgi hiçbir sikke üzerinde doğrudan kayıtlı değildir. Rezakhani'ye göre asıl kritik kırılma erken üçüncü yüzyılda yaşanmıştır. Taberi'nin aktardığı geleneğe göre Persis'in yönetici ailesi Bāzrangīlere karşı Babak (Orta Persçe'de Pābag) adlı yerel güç odağının önderliğinde başlatılan isyan IV. Ardaxšīr'in tahttan indirilmesiyle neticelenir. Ardından Pābag ve oğlu

Šābuhr bölgeyi yönetir ve Šābuhr'un sikkelerinde babasının portresi arka yüzde resmedilir. Bu sikkelerin en dikkat çekici yönü ise yazı sisteminde yaşanan köklü dönüşümdür. Persid dönemi boyunca kademeli bir süreç geçiren süslü Aramice, yerini artık Sasani sikkelerinde de kullanılacak olan, okunaklı ve kurumsallaşmış Pehlevice'ye bırakmıştır.

Bu dönüşüm salt bir paleografi sorunu değil, siyasi kopuşun somut bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Šābuhr'un halefi Ardaxšīr, yani Persis'in V. Ardaxšīr'i, IV. / V. Artabanus'u yenilgiye uğrattıktan kısa süre sonra şehinşah unvanını üstlenerek Sasani hanedanını kurar. Böylece Persid sikke serisi ani biçimde sona erer ve Sasani merkezî sikkeciliği hem Elam hem de Persis'teki yerel serilerin yerini alır. Bu süreç, Arşakidlerin/Partların bağımlı ama özerk siyasetlere alan tanıyan yönetim anlayışının kesin biçimde kapanmasını ve yüzyıllar boyunca kendine özgü bir nümizmatik geleneği koruyan Persis'in artık imparatorluk ölçeğinde bütünleşmesini simgeler (Rezakhani, 2013).

Seleukos Pers İlişkileri

Kronoloji çalışmalarında öne sürülen en çarpıcı tez şudur: Frataraka'ların yarı-özerk ama Seleukos düzenine eklemlenmiş konumu, Arşakidler/Partlar için hem bir emsal hem de bir ilham kaynağı olmuştur. Gerçekten de Arşakidler/Partlar, kendi imparatorluk ideolojilerini biçimlendirirken çok katmanlı meşruiyet kaynaklarına, yani Ahamenid sürekliliğine, Hellenistik krallık geleneklerine ve İran kimlik söylemine aynı anda başvurmuşlardır. Bu çok eksenli stratejide Frataraka deneyimi, geriye dönük Ahamenid hatırası ile ileriye dönük İran imparatorluk iddiası arasında doğrudan bir köprü işlevi görmüştür (Engels, 2013). Yani Frataraklar Eski İran geleneğinin en önemli taşıyıcıları olmuşlardır.

Aynı çizgide, Seleukos yönetimi altında Persis'te edinilen yönetimsel deneyim, Ahamenidlerin çöküşünden yaklaşık yarım yüzyıl ya da daha uzun bir süre sonra kurulan Arşak/Part iktidarının kurumsal zeminini de hazırlamıştır. Dolayısıyla Persli yönetici sınıfların sırasıyla Seleukos, Arşakid/Part ve Sasani siyasal çerçeveleri içinde geliştirdikleri uyum stratejileri, bölgedeki siyasi süreklilik ile dönüşüm dinamiklerini kavramak bakımından kritik bir analitik açılım sunar (Engels, 2013). Daryaee, Arşakid/Part dönemine geçişi değerlendirirken konuya farklı bir perspektiften yaklaşır. II. Vādfradād'ın yaklaşık MÖ 140 dolaylarında Arşakid/Part egemenliğini tanıyan bir alt-kral sıfatıyla sikke basmayı sürdürdüğünü vurgulayan araştırmacı, böylelikle Frataraka'lar ile Persis kralları arasındaki sürekliliğin erken Sasani belleğindeki izlerini sorgular. Bundahišn'deki tarihsel kronoloji yeniden incelendiğinde, Orta Çağ Farsça metinlerindeki *Ardaxšīr ī Kay* figürünün Ahamenid II. Artakserkses ile değil, ilk Frataraka hükümdarı I. Ardaxšīr ile özdeşleştirilmesinin tarihsel açıdan daha tutarlı olduğu görülmektedir.

Bu yoruma göre erken Sasanilerin tarihsel hafızası uzak Ahamenid geçmişinden çok, bizzat yaşadıkları coğrafyada, Persis'in kadim taşlarında somutlaşan daha yakın ve elle tutulur bir mirasa, yani Frataraka yöneticileri ile Dārāyānid hanedanına dayanır. Bu çerçevede Ardaxšīr ī Pābagān'ın Kārnāmag'da zikredilen "*ardaxšīr ī kay ī pābagān ī az tohmag ī sāsān ud nāf ī dārāy šāh*" (*Kayanid soyundan, Sasan'ın neslinden ve Kral Dara'nın soyundan gelen Pabag oğlu Ardaşir*) ifadesindeki "*nāf ī dārāy šāh*" ibaresi

büyük olasılıkla Ahamenidlerden III. Darius'a değil, Persis Kralı II. Dārāyān'a gönderme yapar (Daryaee, 2022).

SONUÇ

Frataraka hanedanını tarihsel, nümizmatik, ikonografik ve idari boyutlarıyla birlikte ele almak, Persis'in MÖ geç 4. ve 3. yüzyıllardaki dönüşümünü anlamak için bir zorunluluk olark nitelendirilmiştir. Çünkü bu dönem yalnızca Hellenistik dünya düzenin değil, Ahamenidler sonrası İran coğrafyasındaki kimliklerin de yeniden inşa edildiği bir eşiktir. Terminoloji ve statü açısından *frataraka* unvanı, kökleri Ahamenid idari mirasına uzanan ve satrap kademesisinin altında konumlanan bir yönetim katmanını işaret eder. Persis hanedanlarının bu unvanı benimsemeleri, tarihsel süreklilik iddiası ile bölgesel statü gerçeğini aynı başlık altında uzlaştırma amacına yöneliktir.

Kronoloji tartışmaları açısından ele alındığında, yüksek ve düşük kronoloji ekolleri arasındaki tartışmaların güncelliğini koruduğu görülmektedir. Wiesehöfer'in düşük kronoloji çerçevesi, Seleukos Devleti'nin uzun süreli gücü ve direnç kapasitesine ilişkin modern tarihsel anlayışla tutarlı bir tablo sunarken, sikkelerden elde edilen veriler henüz tek bir kronolojik modelle tam olarak uzlaşmamaktadır. Engels'in önerdiği yüksek tarihli görüşte Fratarakalar, sadık bir Seleukos vekil hanedanı olarak düşünülmüştür. Bu da mevcut tartışmaları aşmak için cazip bir alternatif olarak görülmüştür. Ne var ki kesin bir uzlaşıya ulaşılması için mevcut nümizmatik verilerin yeni katmanlarla zenginleşmesi gerektiği de açıktır.

Gholami (2020) 'nin tarihli kapsamlı nümizmatik çalışması hem yüksek hem de düşük kronoloji yaklaşımlarını doğrudan sikke üst-baskı kanıtlarıyla sınaması bakımından bu tartışmaya özgün bir analitik zemin kazandırmıştır. Stronach'ın 1962'de Pasargad'da gün ışığına çıkardığı ve I. Seleukos'un Persepolis/Pasargad bölgesinde MÖ 304-300 arasında bastırdığı zafer tipi tetradrahmileri barındıran iki hazinede tek bir Frataraka sikkesinin bulunmaması, Ardaxšīr'in hükümdarlığının MÖ 300'den sonra başladığını göstermektedir. Buna ek olarak Vahbarz'ın aynı zafer sikkelerine ait kalıpları kullanan bir gravür ustasıyla ilişkilendirilmesi, Baydād'ın MÖ 288 sonbaharından eski olamayacak bir Demetrios Poliorketes tetradrahmisini üst-baskı olarak kullanması ve I. Vādfradād'ın I. Antiokhos'un at-başlı sikkelerini alt-baskı olarak barındırması, kapsayıcı bir nümizmatik referans sistemini oluşturmaktadır. Bu dört referans noktası, tüm Frataraka hükümdarlıklarının MÖ 3. yüzyılın ilk yarısında yoğunlaştığı sonucuna güvenilir bir çıkış noktası sağlamakta ve yüksek-düşük kronoloji ikiliğinin ortasında üçüncü bir uzlaşma alanı olarak durmaktadır.

Siyasi kimlik düzleminde Fratarakaların iki ekseni eşzamanlı işleten ince bir meşruiyet stratejisi geliştirdikleri görülmektedir. Hanedan, bir yandan sikke ikonografisi ve anıtsal inşaat faaliyetleri aracılığıyla kendisini Ahamenid mirasının yerel düzeyde koruyucusu olarak konumlandırmış; öte yandan S*atrapal tiara* ve *Seleukid asa* gibi Hellenistik iktidar sembollerini bilinçli biçimde dolaşımda tutmuştur. Bu, Ahamenid özgünlüğü iddiasını dillendirirken dönemin güç dengelerini de tanıyan ve iki referans çerçevesini aynı anda sürdürmeyi başaran bir kimlik politikasının eseridir. Dolayısıyla Fratarakaların oldukça başarılı politika sergilemiş oldukları söylenebilir.

Dini yaşam bağlamında ise Frataraka dönemi, dinsel homojenlikten çok yapısal bir çoğulluk çerçevesinde değerlendirilmiştir. Fratarakaların Zerdüştlüğü benimsemiş olması, kendiliğinden pagan karşıtı bir siyasi tutumun delili olarak okunamaz şeklinde yorumlanmıştır. Zira, Seleukos yönetiminin yerel dinsel geleneklere karşı genel olarak hoşgörülü tutumu, böyle bir karşıtlığı yapısal olarak gereksiz kılmaktaydı. Döneme ait arkeolojik bulgular da bu dinsel çoğulluk tablosunu doğrulamaktadır. Wiesehöfer'in aktardığına göre "Persepolis Mezarlığı" olarak bilinen gömü alanındaki cenaze uygulamaları, taş yığını biçimindeki mezarlar ve özellikle çoğunluğu Sasani Dönemi'ne tarihlenen kemik saklama kabı buluntuları, erken Ahamenid sonrası Persis'inin tümüyle Zerdüştî bir uygulama bütünlüğüne sahip olmadığını, aksine Ahamenid dönemindekine benzer biçimde dinsel açıdan karma bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte tarihsel miras düzleminde ise Fratarakaların Ahamenid, Arşakid/Part ve Sasani dönemleri arasında kurucu bir aktarım halkası işlevi üstlendiği de açıktır. Fratarakaların Ahamenid ikonografisini yeniden yorumlayışları ile yerel Pers kimliğini etkin biçimde sürdürmeleri hem Arşakid/Part imparatorluk ideolojisinin hem de nihai olarak Sasani kimliğinin teolojik-siyasal mimarisini doğrudan beslemiştir.

Fratarakaların İran tarihindeki konumu, yalnızca Ahamenid ile Sasani hanedanları arasında sıkışmış bir ara dönem yöneticiliği olarak değil, geç Ahamenid idari kültürünün Hellenistik Çağ'da yeniden işlevselleştirildiği bir aktarım mekanizması olarak okunmalıdır. Frataraka hanedanı, Yakın Doğu'nun kültürel çoğulluğunu ve Pers halkının tarihsel sürekliliğini somutlaştıran bir örnek sunmaktadır. Bu aktarım soyut bir söylem düzeyinde kalmamış, sikke ikonografisinin somut ayrıntılarına da yansımıştır. Fratarakaların taşıdığı *kyrbasia*/*kurpāsa* (κυρβασία) başlığı, Ahamenid satraplarının kullandığı ve daha sonra Kapadokya'daki Ariaratid, Sophene'deki Orontid ve Parthia'daki Arşakid/Part hanedanları tarafından da benimsenen bir sembol olarak aktarılmıştır. Benzer biçimde, sikkelerin arka yüzünde görülen ve Persepolis'teki saray terasının korkuluklarını andıran mimari tasvir ile I. Vādfradād'ın sikkelerinden itibaren beliren ve Nakş-i Rüstem'deki kral/ateş sunağı/kanatlı figür üçlüsünü yansıtan *khvarnah* sembolü, hanedanın kendisini Ahamenid krallarının meşru mirasçısı olarak sunma çabasının en somut göstergelerindendir.

Ne var ki bu miras aktarımı bütüncül değil, seçici olmuştur. Wiesehöfer'in belirttiği gibi, Ardaxšīr ile Baydād'ın taşıdığı asa Ahamenid değil Seleukos asasıdır. Sikkelerin ağırlık standardı da Ahamenid değil Seleukos ölçütlerine uygundur. Dolayısıyla kraliyet sembolleri ile taç türü, "Ahamenid geleneğine benzer, ancak özdeş olmayan" bir aidiyet iddiasını yansıtmaktadır. Hanedan Büyük Kral'ın *dik tiarasını* değil *satrap tiarasını* (tiara apagēs) tercih etmiş, böylece Persis sınırları dışına taşan bir evrensel krallık iddiasından bilinçli biçimde kaçınmıştır. Bu ölçülü konumlanış, Fratarakaların Partlara devrettiği mirasın da çerçevesini belirlemiştir. I. Mithridates'in Persis hanedan mensuplarını görevde bırakıp sikke basma yetkisini, daha sonra *MLKA*/*šāh* unvanıyla birlikte tanıması, yeni bir özerklik bahşetmekten çok, Vahbarz öncesinde var olan alt Seleukos yönetim düzenini yeniden tesis etmesi olarak yorumlanır. Nitekim Wiesehöfer'in hanedan tablosunda son halka olan II. Autophradates, MÖ 140 civarında artık bir "*Part vasal kralı*" (*MLK'/šāh*) olarak sınıflandırılmıştır. Fratarakaların sınırlı, bölgesel iktidar hedefleri, Arşakidlerin/Partların "Büyük Krallar" sıfatıyla imparatorluk ölçeğinde meşruiyet kurma iddiasına hiçbir zaman rakip olmamış; tam

tersine, Seleukosların da uzun süre bu hanedanların sadakatinden endişe duymadığı istikrarlı bir bölgesel yönetim modelini Partlara hazır bir miras olarak bırakmıştır.

Bu istikrarlı ara dönem, nihayetinde Sasani ideolojisinin de zeminini hazırlamıştır. Sasani hanedanının kurucusu olan *Ardaxšīr ī Pābagān*'ın adının, tesadüfen de olsa, "ilk Frataraka olan Ardaxšīr ile örtüşmesi", sembolik düzeyde çarpıcı bir sürekliliğe işaret eder. Navas Moreno'nun altını çizdiği gibi, Engels'in önerdiği uzun soluklu tarihsel süreç kavramı, MÖ 2. yüzyıldan MS 7. yüzyıla uzanan bu sosyo-kültürel ve siyasi çerçeveyi tanımlamak için oldukça isabetlidir. Seleukoslardan devralınan ademi merkeziyetçi yönetim modeli, Sasaniler tarafından da bölgesel aristokrasiyi güçlendiren ademi merkeziyetçi politikalar ile onu zayıflatmayı hedefleyen merkezileştirme girişimleri arasında gidip gelen bir sarkaç biçiminde, sürdürülmüştür. Nitekim Arap tarihyazımı da Arşakidlerin/Parların bu dağınık yönetim mirasını *mulūk aṭ-ṭawā'if* tabiriyle anmıştır. Rezakhani'nin vurguladığı gibi, özellikle hanedan adlandırmalarındaki benzerlikler üzerinden okunabilen Ahamenid hafızası, Sasani öncesi İran tarihinin sonraki evrelerinde de belirleyici bir rol oynamaya devam etmiştir. Bu bağlamda "*Fratarakaları; Ahamenid, Seleukos, Arşakid/Part ve Sasani imparatorluklarını birbirinden kopuk dönemler olarak değil, birbirini besleyen bir bütünün parçaları olarak ele alan geniş ölçekli bir bakış açısıyla değerlendirmek*", çok daha bütüncül ve anlamlı sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır.

Tüm bu tartışmalar ve bilgiler birlikte değerlendirildiğinde, Frataraka araştırmalarının tarih, nümizmatik, arkeoloji ve dilbilim disiplinlerinin kesişiminde gelişen çok katmanlı bir akademik alan oluşturduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla her yeni sikke buluntusu ya da kazı verisi, yerleşik kronoloji ve ikonografik tabloları yeniden müzakereye açabilecek güçlü bir potansiyel taşımaktadır. Bu durum alanı kırılgan kılmakla birlikte, aynı zamanda canlılığını ve yöntemsel verimliliğini güvence altına almaktadır. Sonuç olarak Fratarakalar; Ahamenid sonrası İran tarihinin yalnızca bir geçiş yönetimi olarak değil, aynı zamanda İran imparatorluk geleneğinin kesintiye uğramadan yeniden üretildiği "kurucu ve taşıyıcıyı bir ara halka" olarak okunmayı hak etmektedir. Bu çalışmayla Türkçe literatüre naçizane bir katkı sunmak amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Yayımlanmış Eserler

Beyânî, Ş. (2020). *Eşkanilerin (Partların) düşüşü ve Sasanilerin yükselişi*. Selenge Yayınları.

Callieri, P., & Askari Chaverdi, A. (2013). Media, Khuzestan, and Fars between the end of the Achaemenids and the rise of the Sasanians. İçinde D. T. Potts (Ed.), *The Oxford handbook of ancient Iran* (ss. 690-717). Oxford University Press.

Canepa, M. P. (2018). *The Iranian expanse: Transforming royal identity through architecture, landscape and the built environment, 550 BCE–642 CE*. University of California Press. https://doi.org/10.1525/california/9780520290037.001.0001

Curtis, V. S. (2007). The Iranian revival in the Parthian period. İçinde V. S. Curtis & S. Stewart (Ed.), *The age of the Parthians: The idea of Iran* (ss. 7-25). I. B. Tauris.

Daryaee, T. (2008). Kingship in early Sasanian Iran. İçinde V. S. Curtis & S. Stewart (Ed.), *The Sasanian era: The idea of Iran* (ss. 60-70). I. B. Tauris.

Daryaee, T. (2018). The tripartite Sasanian vision of the world from history to epic in late antique Iran. İçinde T. Daryaee (Ed.), *Sasanian Iran in the context of late antiquity: The Bahari Lecture Series at the University of Oxford* (ss. 65-78). Jordan Center for Persian Studies.

Daryaee, T. (2022). In search of lost time: The Fratarakās and the genealogy of Sasanian ancestry. İçinde S. Farridnejad & T. Daryaee (Ed.), *Sasanian studies: Late antique Iranian world* (ss. 41-56). Harrassowitz Verlag.

Engels, D. (2013). A new Frataraka chronology. *Latomus*, *72*(1), 28-80.

Errington, R. M. (2017). *Hellenistik dünya tarihi: MÖ 323-30*. Homer Kitabevi.

Gholami, K. (2020). A revised Frataraka chronology and coinage. İçinde M. Faghfoury (Ed.), *Ancient Iranian numismatics in memory of David Sellwood* (ss. 135-156). UCI Jordan Center for Persian Studies. https://doi.org/10.1163/9789004460720_008

Kosmin, P. J. (2013). Alexander the Great and the Seleucids in Iran. İçinde D. T. Potts (Ed.), *The Oxford handbook of ancient Iran* (ss. 671-689). Oxford University Press.

Marest-Caffey, L. (2016). Seleukos I's victory coinage of Susa revisited: A die study and commentary. *American Journal of Numismatics*, *28*, 1-63.

Navas Moreno, R. (2024). The Frataraka of Persis. *Karanos*, *7*, 71-97. https://doi.org/10.5565/rev/karanos.110

Olbrycht, M. J. (2016). Dynastic connections in the Arsacid Empire and the origins of the House of Sāsān. İçinde V. S. Curtis, E. J. Pendleton, M. Alram & T. Daryaee (Ed.), *The Parthian and early Sasanian empires: Adaptation and expansion. Proceedings of a conference held in Vienna, 14–16 June 2012* (ss. 23-35). Oxbow Books. https://doi.org/10.2307/J.CTVH1DKB6.6

Rezakhani, K. (2013). Arsacid, Elymaean, and Persid coinage. İçinde D. T. Potts (Ed.), *The Oxford handbook of ancient Iran* (ss. 766-778). Oxford University Press.

Schuler, C. (2021). Küçük Asya'da Seleukoslar Egemenliği. İçinde O. Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma dönemlerinde Anadolu: Krallar, imparatorlar, kent devletleri* (ss. 9-21). Yapı Kredi Yayınları.

Shayegan, M. R. (2011). *Arsacids and Sasanians: Political ideology in post-Hellenistic and late antique Persia*. Cambridge University Press.

Shayegan, M. R. (2016). The Arsacids and commagene. İçinde V. S. Curtis, E. J. Pendleton, M. Alram & T. Daryaee (Ed.), *The Parthian and early Sasanian empires: Adaptation and expansion. Proceedings of a conference held in Vienna, 14–16 June 2012* (ss. 8-22). Oxbow Books.

Skjærvø, P. O. (2013). Avesta and Zoroastrianism under the Achaemenids and early Sasanians. İçinde D. T. Potts (Ed.), *The Oxford handbook of ancient Iran* (ss. 547-565). Oxford University Press.

Strootman, R. (2017). Imperial Persianism: Seleukids, Arsakids and Fratarakā. İçinde R. Strootman & M. J. Versluys (Ed.), *Persianism in antiquity* (ss. 177-200). Verlag.

Strootman, R. (2023). How Iranian was the Seleucid Empire? İçinde T. Daryaee, R. Rollinger & M. P. Canepa (Eds.), *Iran and the transformation of ancient Near Eastern history: The Seleucids (ca. 312–150 BCE), Proceedings of the Third Payravi Conference on Ancient Iranian History, UC Irvine, February 24th–25th, 2020* (ss. 11-35). Harrassowitz Verlag.

Tekin, O. (2021). Büyük İskender: Doğu Seferi ve Hellenistik Çağ. İçinde O. Tekin (Haz.), *Hellenistik ve Roma dönemlerinde Anadolu: Krallar, imparatorlar, kent devletleri* (ss. 1-8). Yapı Kredi Yayınları.

Thomas, C. G. (2007). *Alexander the Great in his world*. Blackwell Publishing.

Wiesehöfer, J. (2003). *Antik Pers tarihi*. Telos Yayınları.

Wiesehöfer, J. (2007). Fars under Seleucid and Parthian rule. İçinde V. S. Curtis & S. Stewart (Ed.), *The age of the Parthians: The idea of Iran* (ss. 37-49). I. B. Tauris.

Wiesehöfer, J. (2011). Frataraka rule in early Seleucid Persis: A new appraisal. İçinde A. Erskine & L. Llewellyn-Jones (Ed.), *Creating a Hellenistic world* (ss. 107-121). The Classical Press of Wales.

Wiesehöfer, J. (2013). Fratarakā and Seleucids. İçinde D. T. Potts (Ed.), *The Oxford handbook of ancient Iran* (ss. 718-727). Oxford University Press.

İnternet Kaynakları

Wiesehöfer, J. (2000). *Frataraka*. Encyclopaedia Iranica. https://www.iranicaonline.org/articles/frataraka/